

Bîrûnî'ye Göre Hıristiyanlık

Tahir AŞIROV*

Christianity According to al-Biruni

Citation/©: Aşirov, Tahir, (2013). Christianity According to al-Biruni, Milet ve Nihal, 10 (3), 111-147.

Abstract: Biruni was the Eastern Islamic thinker who lived at the end of 10th and at the beginning of 11th centuries. For Islamic world he developed new method and simplifications to science and used that in his works. He was an encyclopedic scientist. At the same time, Central Asian Biruni was a thinker, who gave an importance to reason and logic. Despite of variety of his works, Biruni tried to address to the ambience specialized in specific fields. Biruni has number of valuable work in areas such as history, history of religion, history of sects, philosophy and theology (Kalam). In his works that related to history of religion, he covered Christianity and creation of this religion, councils, kind of worship, holy books and contradiction. According to the opinions, Christianity which stretches to the thousands of years ago has not only inherited the tradition of Christianity which is brought by Jesus Christ, but also contains the opinion and reviews of Paul religion background dogmas and thought.

Key Words: Al-Biruni, Christianity, Worship, Sects, Gospels, History of Religions.

Atıf/©: Aşirov, Tahir, (2013). Bîrûnî'ye göre Hıristiyanlık, Milet ve Nihal, 10 (3), 111-147.

Öz: Bîrûnî, onuncu asrın sonunda ve on birinci asrın başında yaşamış, doğulu

* Dr., [tahirasirov@gmail.com]

İslam düşünürüdür. O, İslam dünyasına ilmi yenilikler getiren, özellikle de metot açısından yeni bir yöntem geliştiren ve kendi eserlerini bu yönde yazan ansiklopedik bir ilim adamıdır. Aynı zamanda Orta Asyalı olan Bîrûnî akla ve mantığa önem veren düşünürdür. Ele aldığı konular itibariyle Bîrûnî, eserlerinde büyük bir çeşitlilik görülmesine rağmen, genellikle ilgilendiği alanın uzmanlarına hitap etmektedir. Bîrûnî'nin, tarih, dinler tarihi, mezhepler tarihi, felsefe, kelâm gibi ilmi sahalarda ürettiği kıymetli eserleri bulunmaktadır. Dinler Tarihi ile ilgili eserlerinde Hıristiyanlık, bu dinin ortaya çıkış tarihi, konsilleri, ibadet şekilleri, kutsal kitapları ve ilişkileri gibi konuları işlemiştir. Dinler Tarihi araştırmacılarına göre, iki bin yıllık tarihi geçmişe sahip bulunan bugünkü Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın tebliğ etmiş olduğu Hıristiyanlık olmayıp, Pavlus'un görüş ve yorumları doğrultusunda yeniden şekillenen Hıristiyanlıktır.

Anahtar Kelimeler: Bîrûnî, Hıristiyanlık, İbadet, İnciller, Mezhepler, Dinler Tarihi.

I. GİRİŞ

İslam dünyasının Orta Asya bölgesinde yetişen Bîrûnî'nin tam künyesi, Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Hârezmî şeklindedir. Daima "üstat" olarak anılan Bîrûnî, 3 Zilhicce 362 (4 Eylül 973) tarihinde Hârizm'in merkezi Kâs'ta doğmuş¹ ve Aralık 1051 (1048/443) yılında Gazne'de vefat etmiştir. Bîrûnî'nin nesebi², milleti

- ¹ Bîrûnî'nin hayatı hakkında bkn. Yakut, Ebu Abdullah Şihabüddin b. Abdullah el-Hamevi *Mu'cemü'l-Udeba*, Darü'l-Me'mun Li't-Türas, [y.y.] [t.y.] 9/180-190.; Zirikli, *el-A'lam*, Beyrut : [y.y.], 1970. 2/205-206.; Tümer, Günay, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dîni*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986. s. 38-63; Tümer, Günay, "*Bîrûnî*", DİA., İstanbul 1992. s. 206-215.; Togan, Zeki Velidî, "*Bîrûnî*", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. İstanbul 1979. 2/635.; Bulganov, P.G., *Jizn'i i Trudı Beruni*, Fan Yayınları, Taşkent 1972. s. 26.; Yulianoviç, Kraçkovskiy İgnatıy, *İstoria Arabskoy Literatury*, (İzbrannıye Soçineniya c. IV.) Moskva -Leningrad 1957. s. 245-271.; V.Yu. Zaharov, "*Bîrûnî kak Müslitel*", Bîrûnî, ed. S.P. Tolstoy, Moskva 1950. s. 30.; Beleniskiy, A.M. "Velikiy Sredneaziatskiy Ensiklopedist XI vka al-Bîrûnî o gorlıh Bogatstvah Sredney Azii", *Priroda*, 1949 No. 8. s. 73.; Sayılı, Aydın, "*Doğumunun 1000'nci Yılında Beyrunî*", Beyruni'ye Armağan, T.T.K., Ankara 1974. s. 4.; Bîrûnî'nin kronoloji hayatı için bkn. Rozenfeld, B.A., Rojenskaya, M.M., Sokolovskaya, Z.K., *Abu-r-Rayhan al-Bîrûnî 973-1048*, Nauka, Moskva 1973. s.265-266. Bîrûnî'nin doğum yeri konusunda değişik görüş için bkn. İbn Ebu Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kasım, *Uyunü'l-Enba fi Tabakati'l-Etıbba*, thk. Nizar Rıza, Darü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut [t.y.] s. 459.
- ² Bîrûnî kendi ana babası hakkında şöyle demiştir: (Yakut, age, 9/189.)

ve dili³ hakkında kendisine dayanan bilgilere sahip bulunmaktayız⁴.

Bîrûnî çeşitli konularda eserler vermiş olup genelde uzman kitlere hitap etmektedir. Dinler Tarihi konusunda da uzmanlara hitap ettiği söylenebilir. Bîrûnî, akla ve mantığa önem veren bir düşünür olduğu, *İfrâdu'l-Makâl* isimli eserinde, “*Burhan, kıyasın sıhhati üzeredir*” diyerek sağlıklı bir akıl yürütmenin önemine işaret etmesinden anlaşılmaktadır⁵. O, “*bunu bilmek istiyor ve aslına iniyoruz*”⁶ şeklindeki sözleriyle, ele aldığı bir konuyu derinlemesine incelediğini göstermiştir. Bîrûnî'nin Hıristiyanlıkla ilgili müstakil bir eseri olmamasına rağmen, diğer eserlerinde Hıristiyanlıkla ilgili geniş bilgiler bulmak mümkündür. Mesela, *el-Âsâru'l-Bâkiye*⁷ ve *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*⁸ adlı eserlerinde Hıristiyanlık'la ilgili özel başlıklar açmış ve bu konuda kapsamlı bilgiler vermiştir. *Kitabu't-Tefhîm*

إذ لست أعرف جدِّي حقَّ معرفة
و كيف أعرف جدِّي إذ جهلت أبي
إني أبو لهب شيخ بلا أدب
نعم و والدتي حمالة الحطب

³ Bîrûnî, el-Bîrûnî, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, “*ثم منتقلة إلى العربية*”, *و الفارسية فأتنا في كل واحدة دخيل و لها متكلف و الهجو بالعربية احب الي من المدح بالفارسية و ستعرف مصداق قولي من تأمل كتاب علم قد نقل إلى الفارسي كيف ذهب رونقه وكسف بالرواسول حبه*. “Ben gerek Arapça ve gerek Farsçayı ana dilimden sonra öğrendim. Bunların ikisi de benim ana dilim değildir. Bununla beraber bana, Arap dili ile hiciv edilmem Farsça meth ve sitayiş edilmemden hoş gelir” demektedir. *es-Saydene fi't-Tıbb*, 448.h. 240 Xı 65, 180Xı20 mm. 133yk. 23 st. Nesih. 678 h. Gazanfer et-Tebrizî, neşr. Bursa Elyazmalar Kütüphanesi, Kurşunlu 149. 6. yaprak.

⁴ Bîrûnî'nin üzerinde itikadî ve mezhebi hakkında bkn. Nasirov, A., “*Material Vostoçnih Rukopisey o Biruni*”, *Biruni – Velikiy Uçeny Srednevekovya*, Taşkent 1950. s. 144-155.

⁵ el-Bîrûnî, *İfradu'l-Makâl fi Emiri'l-Zilâl*, (Resailü'l-Beyruni) Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbad 1948/1367, s.117.

⁶ el-Bîrûnî, *İstihârâcu'l-Eotâr fi'd-Daire*, (Resailü'l-Beyruni) Dairetü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbad 1948/1367, s. 73.

⁷ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye an'l-Kurûni'l-Haliye*, (Haşiye Halil İmran el-Mensûr, neşr. Muhammed Ali Beydun) Daru'l-Kutubu'l-İmiyye, Beyrut 2000, s. 255- 282.

⁸ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I-III. Haydarâbad 1954s. 1/227–153.

*lievaili Sinaati't-Tencim*⁹ adlı eserinde ise Hıristiyanlığın sadece ritüellerine yer vermiştir. Diğer eserlerinde de Hıristiyanlıkla ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

II. BİRÛNÎ'YE GÖRE GENEL OLARAK HİRİSTİYANLIK

A. Hıristiyanlık Kelimesi

Hıristiyanlık kelimesi köken itibarıyla Grekçe Khristos kelimesine dayanmaktadır. Khristos, İbranice “meşiah” kelimesinin Grekçe karşılığı olup Hz. İsa'ya verilen “Mesih” sıfatını ifade etmektedir. Khristos kelimesinden de Mesih'e bağlı anlamında “khristianos” ve Hıristiyanlık'ı ifade etmek üzere “Christianism” terimleri türetilmiştir.

BİRÛNÎ'YE göre, Hıristiyan terimi yerine, İslam literatüründe kullanılan “nasârâ” teriminin ortaya çıkışı İsa Mesih dönemine kadar gitmektedir. Ona göre, “nasârâ” kelimesi, İsa Mesih'in doğum yeri olan Kudüs yakınlarındaki Nâsıra kasabasına istinaden kullanılan bir isimdir¹⁰. Nitekim, İsa Mesih, hayatı boyunca “Nâsıralı” adıyla anılmıştır¹¹. “Nasrânî” kelimesi de Nâsara'ya, ya da Nâsiriye'ye mensup olan anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla İsa Mesih'in yolundan giden kişi veya topluluğa “Nasârâ” (Nâsıralılar) denilmiştir¹². Bunu şu şekilde açıklamaktadır:

O (İsa) Beytü'l-Makdis olan Yerusâlim yakınında Büyük Nasara diye isimlendirilen köyde doğdu. Halk arasında İsa Nasarî diye tanınıyordu. Bu nispetten dolayı onun halkı Nasârî olarak bilinmektedir.¹³

Ancak, “nasârâ” kelimesinin Hıristiyan kelimesine karşılık olarak kullanılması BİRÛNÎ'YE özgü bir şey değildir. Kur'an-ı Kerim'de, “Nasârâ” veya “Nasrânî” kelimeleri içerik olarak açık bir

⁹ el-BİRÛNÎ, *Kitâbu't-Tefhîm fî Evâilî Sma'ati't-Tancîm*, (Nşr. R. Remzi) Leiden 1998, s. 177-179.

¹⁰ el-BİRÛNÎ, *Kitâbu't-Tefhîm*, s. 177.

¹¹ “O'na Nasıralı denecektir”. Matta, 2/23; 26/71; Markos, 1/23; 10/47; 14/66; 16/6; Luka, 4/33; 18/37; 24/19; Yuhanna, 1/45; 18/5; 18/7; 19/19; Elçilerin İşleri, 2/22; 3/6; 4/9; 6/14; 10/37; 22/8; 26/9.

¹² el-BİRÛNÎ, *Kitâbu't-Tefhîm*, s. 177.

¹³ el-BİRÛNÎ, *Kitâbu't-Tefhîm*, s. 177-179.

şekilde Hıristiyanları ifade etmek için kullanmıştır¹⁴. Ayrıca, “nasârâ” Arap toplumunda Hıristiyanlık'ı ifade etmek için kullanılan ve kavramlaşan bir kelimedir¹⁵. Bununla birlikte, Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan “nasârâ” kelimesi hakkında farklı yaklaşımlar vardır¹⁶. Aynı şekilde, Yeni Ahit'te geçen “Nasıralı” kelimesi hakkında da çeşitli düşünceler ortaya atılmıştır¹⁷.

B. Hıristiyanlık Terimi

Bîrûnî'ye göre, Hıristiyanlık veya Hıristiyanları ifade eden Nasârâ terimi, İsa Mesih'e uyan tüm Hıristiyanların dinine verilen genel bir isimdir¹⁸. Hıristiyanların kutsal kitap olarak ifade ettikleri Yeni Ahit'te, Hıristiyan kelimesinin Grekçe karşılığı olan Kristianos (Mesihçi) kelimesi üç yerde geçer¹⁹. Ayrıca şu da açıktır ki, Hıristiyanlık terimi, İsa Mesih zamanında oluşmuş bir terim olmayıp, daha sonra Pavlus teolojisindeki Kristosentrizme inananların oluşturduğu bir terimdir. Nitekim Pavlus teolojisindeki Kristosentrizme inanan kişilere paganlar tarafından “Hıristiyan” ismi, M.S. 40–44 yılları arasında Antakya'da ilk kez verilmiş²⁰ ve M.S. 60 yılından itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır²¹. Bu durumda, Mesihî anlamına gelen Hıristiyan teriminin, ancak M.S. 1. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlandığı ortaya çıkmaktadır²². Dolayısıyla, Hıristiyan terimi ile Nasârâ terimi temelde ayrı olmakla birlikte, genel olarak aynı dinin değişik görünümelerini ifade etmektedir. Yine erken dönem Hıristiyan yazarlarından Epiphanius'un verdiği bilgi-

¹⁴ “Nasârâ”, Kur'an-ı Kerim, 2/111, 113, 120, 135, 140, 5/14, 18, 51, 69, 82, 9/30, 22/17. “Nasrânî”, 3/67.

¹⁵ Kur'an-ı Kerim, 61/14.

¹⁶ Bakınız: Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998. s. 99.

¹⁷ Arthur Weigall, *Pavlus Hıristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2002. s. 22.

¹⁸ el-Bîrûnî, *Kitabu't-Tefhîm*, s. 177.

¹⁹ Elçilerin İşleri, 11/26, 26/28; 1. Petrus 4/16.

²⁰ Elçilerin İşleri, 11/26.

²¹ Aşirov, Tahir, *Tarihte ve Günümüzde Rus Ortodoks Kilisesi*, U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2002, s. 3.

²² Gündüz, Şinasi, *Mitoloji*, s. 97.

lere göre, daha sonraları Yahudiler, İsa cemaatine, “İsa yanlıları” anlamında Yeşuanlar (İseviler) adını vermişlerdir²³.

III. HİRİSTİYANLIKTA SİNODLAR/KONSİLLER

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, bir taraftan zamanın sosyo-politik şartları diğer taraftan dini cemaatler arasındaki ihtilaflar pek çok mezhebin ve bu mezheplere paralel olarak birçok dini metnin, yani İncilin ortaya çıkmasına sebep olmuş; Hıristiyan mezhep ve cemaatleri arasındaki bu ihtilaflar, toplumsal-siyasal kargaşalara da sebebiyet vermeye başlamıştır. Bu durumu gören devlet adamları, Hıristiyan din adamlarını bir araya getirerek onlardan, aralarındaki ihtilafları gidermelerini istemiş, bunun için konsiller toplamışlardır²⁴.

Bîrûnî, Hıristiyanlıkta yüksek dini mertebelerde bulunan insanların, yani ruhanîlerin, dini konularda karar aldıkları ve/veya dini hükümler vazettikleri kurula “*Sinod/Konsil*” isminin verildiğini belirtmektedir. Yine Bîrûnî, Hıristiyan mezhepleri arasındaki itikadî ihtilafları çözüme kavuşturmak ve bunu sağlayıp meşru İncilleri tespit etmeye birtakım sinodların/konsillerin toplandığına dair bilgiler vermekte ve bu konsillerin zamanı ve mekânı konusunda da açıklamalarda bulunmaktadır²⁵. O, bu konuyu, anma günü başlığı altında ele almakta ve açıklamalarına sinod/konsil kelimesinin iza-hıyla başlamaktadır.

A. Konsil Kelimesi

Bîrûnî, Hıristiyan literatüründe dinî meseleleri tartışıp bir çözüme kavuşturmak üzere bir araya gelen yüksek düzeydeki din adamları kuruluna ad olarak verilen Konsil terimini, “*Sinodus*” kelimesi ile ifade etmiştir²⁶. Günümüzde de bu kurul için “*Sinod*” veya “*Konsil*” isimleri kullanılmaktadır. Konsil, sözlükte “*kurul, meclis*” anlamına

²³ Şinasi Gündüz. “*Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler*”, Şinasi Gündüz – Mahmut Aydın, Misyonerlik, Hıristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye’ye Yönelik Faaliyetleri, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002. s. 25; Gündüz, Şinasi, *Misyonerlik*, D. İ.B. Yayınları, Ankara 2005. s. 34.

²⁴ Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 2. baskı. Ankara 1996, s. 154–156

²⁵ el-Bîrûnî, , *el-Âsâru’l-Bâkiye*, s. 262–263.

²⁶ el-Bîrûnî, *el-Âsâru’l-Bâkiye*, s. 262–263.

gelen Latince *concilium*dan gelmektedir (concile, council). Aynı anlamdaki Yunanca *synodus*²⁷ ve Latince *synodus*'tan gelen *sinod* ise (synode) Hıristiyanlıkta eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Bîrûnî, Hıristiyan din adamları kurulunun dini konuları görüşmek ve bir karara bağlamak amacıyla yaptıkları resmi toplantıları²⁸ ifade etmek için kullanılan iki terimden, "*Sinod*" u tercih etmiştir. O, "kelime kısa ve çok meşhur ise bunu, anlamını verdikten sonra kullanıyorum"²⁹ demek suretiyle, yaygın olarak kullanılan terimlerin tercüme edilmemesi ve Arapçalaştırılmaması gerektiği şeklindeki fikrini kendisine ilke edinmiştir. Dolayısıyla bu ilkeden, "*Sinod* terimi, Bîrûnî'nin yaşadığı dönem ve sosyo-kültürel çevrede Hıristiyanlar arasında, dini geleneğin bilinen bir unsuru olarak kullanılıyordu" sonucunu çıkarmak mümkün görünmektedir. Yani bu terim, onun zamanında ve yaşadığı bölgede konsil'den daha yaygın bir şekilde tedavülde idi.

Bununla birlikte İslam literatüründe, genel olarak, *Sinod* veya *Konsil* kelimelerinin aynen kullanılmadığını, bunların yerine, Arapça c-m-'a kökünden gelen ve toplantı, kongre anlamını ifade eden "*Mecma*" kelimesinin tercih edilmiş olduğunu görmekteyiz³⁰.

B. Konsil Terimi

Bîrûnî, Konsil yerine kullandığı "*Sinodus*" terimini şöyle açıklamaktadır: "Onun (sinodus) anlamı, (Hıristiyanların) Papaz, Piskopos ve zikredilen diğer (dini) mertebelerde bulunan âlimlerinin, ortaya çıkan bir hadiseden dolayı veya aforoz türü bir sebeple veya din işleriyle alakalı önemli bir görüşe binaen toplanmalarıdır (ictima)"³¹.

²⁷ Brian E. Daley, "*Christian Councils*", The Encyclopedia of Religion, ed. M. Eliade, The Macmillan Co. New York, 1987. I-XVI. 4/125.

²⁸ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998. s. 342.

²⁹ el-Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 19.

³⁰ "المجمع ج. الجامع". İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el'Fisalu fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ'i ve'n-Nihal*, I-III. (Neşr. Ahmet Şemseddin), Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, Beyrut 1996, I/252; el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-Hayârâ*, s. 227-247.; İbn Teymiyye, *el-Cevâbu's-Sahîh li men beddele Dîne'l-Mesîh*, (Tah. Ali b. Hasan Nasir, Abdülaziz b. İbrahim el-Askeri, Hamdan b. Muhammed el-Hamdan), Riyad 1999/1419, 4/220, 4/236.

³¹ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 262.

Bîrûnî'nin bu tarifinin, Hıristiyanlığın genel konsil anlayışı ile uyuştuğunu söyleyebiliriz³².

Hıristiyanlıkta konsillerin tarihi, havariler dönemine kadar gitmektedir. Nitekim ilk konsil olarak bilinen “*Havariler Konsili*” veya “*Kudüs Konsili*” tarihi birer hadise olarak kaydedilmiştir³³.

Bîrûnî, Hıristiyan konsillerinin veya kendi ifadesiyle sinoduların sayısının altı olduğunu belirtmiştir. Ancak, bugün, o tarihe kadar yapılan konsillerin sayısal olarak daha fazla olduğu bilinmektedir. Fakat bu Bîrûnî'nin, bu konsillerden haberdar olmadığı veya diğerleri hakkında bilgi sahibi olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Bîrûnî, konuya girerken şöyle demektedir: ‘Bu toplantı, ancak belli zamanlarda yapılmıştır. Yapıldığında tarihi kaydediliyordu. Bazen de, teberrük ve teabbüd maksadıyla yapıyordu’.³⁴

Hıristiyanlıkta, kilise hukukunun uygulanmasında cemaatler arasında birliğin sağlanması maksadıyla gerçekleştirilen Sinod veya Konsilin iki temel kategoriye ayrıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi, Mahalli Konsiller: Bunlar, eyalet piskoposlarının katıldığı konsillerdir. İkincisi, Genel Konsiller: Bu konsillerde kilisenin bütün temsilcileri hazır bulunur. Bîrûnî'nin söz konusu etmiş olduğu konsiller, sadece ikinci kategoride yer alan genel konsillerdir. O, mahalli konsillerden bahsetmemiş ve genel konsillerden de, Hıristiyanlık tarihi açısından önemli gördüğü altı konsil hakkında bilgi vermiştir. Bunlar genel, evrensel/ökümenik konsillerdir. Bîrûnî'nin zikrettiği altı konsil şunlardır: 1. İznik Konsili (325), 2. İstanbul Konsili (381), 3. Efes Konsili (431), 4. Kadıköy Konsil (451), 5. II. İstanbul Konsil (553), 6. III. İstanbul Konsili (680).

IV. HİRİSTİYANLIKTA RUHANİLİK MERTEBELERİ

Bîrûnî, Hıristiyanlıkta ruhaniliğin bulunduğunu ve ruhanilik derecelerinin var olduğunu ifade etmektedir³⁵. Ruhanilik ifadesi,

³² Aydın, Mehmet, *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*, Konya 1991. s. 1;

³³ Elçilerin İşleri, 15/6–21.; Metinde geçen toplantı hakkında bkn. Gündüz, Şinasi, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 59–63.

³⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 262, 269.

³⁵ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 256; el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/250; el-Bîrûnî, *et-Tahkîk*, s. 426.

İslami literatürde, 'İslam dışı dini mertebeleri' ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak, şu hususu belirtmek gerekir ki Bîrûnî, Hıristiyanlıktaki ruhanîliği ifade etmek için belli bir kavram veya 'ruhanî' terimini kullanmamış³⁶, aksine buna 'dini mertebeler' şeklinde gönderme yapmıştır. Bîrûnî'nin 'dini mertebeler' olarak ifade ettiği ruhanîlik, Hıristiyanlıkta havariler dönemine kadar geri giden bir tarihe sahiptir.

İlgili kaynaklar, Hıristiyanlığın ilk döneminde ruhanî sınıfın bulunmadığı izlenimini vermektedir³⁷. Ancak, İncillerin ortaya çıkış devirlerinde, yani M. S. 50–150 yılları arasında havari, öğretmen, cemaat reisi (piskopos) ve yardımcıları (diakonlar) gibi bir takım vazife kategorilerinin belirlendiği görülmektedir. Vazife taksimi ise, daha birinci yüzyılın sonlarında Roma'da yapılmaya başlanmıştır. Daha sonra cemaat, idareciliği de eline almıştır³⁸. Nitekim kiliselerde ruhanîlik derecesinin, diğer bir ifade ile 'kutsal rütbelere' ve "dini mertebeler" in, İsa Mesih'in Havarileri ile başladığı görülmektedir. Ermeni Kilisesine göre, Ruhanîlikteki "Kutsal Rütbelere" İsa Mesih'in Havarileri ile başlamıştır. Başlangıçta Kilisenin yönetimi ve her türlü işi onlar tarafından yerine getirtilmektedir. Ancak Hıristiyan olanların sayısının çoğalması neticesinde kendilerine yardımcılar tayin etmişlerdir. Bunlardan Diyakosluk en alt derece olup papaz yardımcısı demektir. Havarilere dini işlerde yardımcı olanlara da "elder" (Kilise mütevelli heyet üyesi) denilmiştir. Günümüzde ise "papaz" (priest) adı verilen sınıf, yani papazlar onların görevini yapmaktadır. Havariler, İsa Mesih'in emri gereği dünyanın her yerine dağılmış ve gittikleri yerlerden ayrılmadan önce kendi görevlerini yapacak olan insanlar tayin etmişlerdir. Bunlar ise "piskopos" olarak isimlendirilmiştir. Böylece Kilisede diakonluk, papazlık ve piskoposluk şeklinde üç ruhanî derece oluşmuştur. diakonluk, papazlık ve piskoposluktur. Daha sonra kiliselerde ruhanîlik derecelerinin arttığı gözlenmiştir³⁹.

Bîrûnî, telif ettiği metinlerde dinlerdeki ruhanîlik derecesine

³⁶ Kur'an-ı Kerim, 57/27.

³⁷ Güç, Ahmet, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005. s. 172.

³⁸ Erbaş, Ali, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 210.

³⁹ Küçük, Abdurrahman, *Ermeniler ve Türkler*, Ankara 1997, s. 277.

önem vermiştir. Özellikle Hıristiyanlıktaki ruhanilik derecesini ayrı bir şekilde ifade etmiştir. Bunun akla gelecek ilk sebebinin, Hıristiyanlığın dini yapısı bakımından ruhanilik derecesinin yapısal ve deruni bir önem arz etmiş olduğu söylenebilir. Hıristiyanlıkta ruhanilik derecelerinin, başından itibaren, Hıristiyan toplum nezdinde, din anlayışı açısından, çok büyük bir anlama sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Hıristiyanlıkta önemli sayılan Sakramentlerden biri de, ruhanî veya rahip takdisidir. Bu olay, Yeni Ahitte, topluma ruhanî seçme şeklinde yer almaktadır⁴⁰.

Öte yandan, Kur'an-ı Kerim'de, "Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar"⁴¹ şeklinde bahsedilmiş olması, Hıristiyanlıkta ruhaniliğin mevcut olduğunu teyit etmektedir.

Ruhanîlik, Hıristiyanlıkta önemli bir konumu bulunan kilise otoritesinde belli bir hiyerarşi içinde müesseseleşmiştir. Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*'de, Hıristiyanlıkta hiyerarşik bir form içerisinde teşekkül etmiş olan ruhanîlik derecelerinin dokuz olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Ancak, o, aşağıdan yukarıya üç dereceyi saydıktan sonra, "sonra onların geri kalanları bilinir"⁴² demiştir. Buna göre, bunlardan ilk üçü, genel olarak bakıldığında, el-Harezmi'nin (ö. 387) *Mefâtihu'l-Ulûm*'daki "altar merasimlerinde hizmet verenler, okuyucular ve neşîdeciler vardır. Bunların hiçbirisi kilise görevlilerine ait rütbelerden değildir"⁴³ şeklindeki değerlendirmesini çağrıştırmaktadır. Ancak, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî* müellifi, dini dereceleri dokuz olarak belirttikten sonra, "onlardan üçünü, kendi ehlinin az hatırladıklarını tedvin ediyorum"⁴⁴ demiştir. Ancak Hıristiyanlıktaki ruhanîlik, kiliseden kiliseye değişmektedir⁴⁵. Bîrûnî, ruhanîlik mertebelerinin veya kilise görevlilerinin sayısını en alt makamdan en yüksek makama doğru dokuz olarak tespit etmiştir. Bîrûnî'nin verdiği sıraya göre söz konusu ruhanilik mertebeleri şöyledir: 1. Fesulta, 2. Koruyo, 3.

⁴⁰ Bak. Elçilerin İşleri, 6/1-6.

⁴¹ Kur'an-ı Kerim, 5/82.

⁴² el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/250.

⁴³ el-Harezmi, *Mefâtihu'l-Ulûm*, tah. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1989, s. 149.

⁴⁴ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/250.

⁴⁵ Hasan el-Bâş, *el-Akidetü'n-Nasraniyye beyne'l-Kur'an ve'l-Enâcîl*, Dımaşk 2001, s. 204.

Hebukdiyakona, 4. Mişmişana/Şemmâs, 5. Kiss, 6. Uskuf, 7. Metrobolita, 8. Katolikus/Caslik, 9. Patriyarha/Patrik.

Bîrûnî'nin Hıristiyanlıktaki dini/ruhani mertebeler hakkında yapmış olduğu tasvir ve tanımlarla ilgili olarak işaret edilmesi gereken bir takım hususlar vardır. Her şeyden önce o, ilmiliğin temel kriterlerinden birisi olan objektiflik esasına riayet etme noktasında son derece titiz davranmıştır. Verdiği bilgiler ve yaptığı değerlendirmeler, onun, konuyu çok iyi incelediğini ve incelemelerinde sadece yazılı metinlere değil, yaşayan Hıristiyanlığa, yani uygulamaya da önem verdiğini göstermektedir. Onun ruhanilik dereceleri hakkında verdiği sayı ve sıralama, hiç kuşkusuz, Hıristiyanlığın bütün mezhepleriyle birebir uyum içerisinde değildir. Zaten, Hıristiyan mezheplerinde de, dini mertebelerin sayısı, sırası ve isimlendirilmesi noktasında tam bir mütabakat yoktur. Mesela, Ermeni Kilisesi, Katolikos'u en yüksek ruhanilik derecesi olarak kabul ederken, Ortodokslar, ruhanilik hiyerarşisinin tepesinde patriklik makamını görmektedirler. Öte yandan, Hıristiyanlık hakkında malumat veren klasik kaynaklar da, üzerinde durduğumuz konuda, yani ruhaniliğin mertebeleri hakkında, hem sayı hem de nitelik bakımından birbirleriyle uyumlu değildir⁴⁶. Sonuç olarak, Bîrûnî, kimisi yaygın olarak bilinmemekle beraber, genel olarak Hıristiyanların dini, hiyerarşiye dayalı ruhani bir yapı olarak gördüklerini ve ruhaniliğin de dokuz aşamada tezahür ettiğine inandıklarını ifade etmiştir. Hıristiyanlıktaki ruhanilik dereceleri hakkında yapılan bu tasvir, bir takım makam değişiklikleri olmakla beraber, günümüz Hıristiyan kiliselerinde de görülmektedir.

V. BÎRÛNÎ'YE GÖRE HİRİSTİYANLIKTA İBADET/ANMA GÜNLERİ

Bîrûnî'nin, Hıristiyanların ibadet, bayram ve anma günlerini ifade etmek için kullandığı kelimeler önem taşımaktadır. Hıristiyanların ibadetlerini ifade etmek için “*ibadet*” kelimesini ön plana çıkarmaktadır. İbadet: Tanrı buyruklarını yerine getirme, Tanrı'ya yönelen saygı davranışı, tapınma; Ayın, kült, yapılan iyiliklerin göstermelik olmaması, işlenen suçların, ayıpların açığa vurulmaması için kullanılır. Tanrı buyruklarını yerine getirmek, Tanrı'ya yönelen saygı davranışlarında bulunmak, tapınmak anlamına gelir.

⁴⁶ el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, s. 95. “*حور العينطس*” “*يودوط*”

İkinci olarak, Bîrûnî'nin eserlerinde bayram kelimesi Arapça'daki "îd"⁴⁷ ile ifade edilmiştir. İd kelimesiyle kastedilen bayram, "âdet halini alan sevinç ve kader; bir araya gelme günüdür"⁴⁸. İd kelimesinin kökeni konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Hıristiyanlıkta bayramın, tüm dinlerde ibadet etmek için kullanılan unsurlardan bir cevher unsur olduğu ifade edilir⁴⁹.

Üçüncü olarak, Bîrûnî'nin anma anlamında kullandığı kelime "zîkr" dir (çoğulu "zakîrîn")⁵⁰. Anma, "birini veya bir şeyi akla getirerek sözünü etme, ölmüş bir insanı hatırlamak için yapılan tören, ihtifal" gibi anlamlara gelir. Diğer bir ifade ile bir kişiyi veya bir olayı hatırlamak için yapılan törendir. Bîrûnî'nin anma günü hakkında yaklaşımı şöyledir:

Bu anmalar da onların âdetlerinde/resimlerinde vardır. Şüphesiz onlar onun sahibini hatırlıyorlar, ona dua ediyorlar, onun üzerine sena ediyorlar, onun ismi ile Allah'a yalvarıyorlar. O günde ve onun sonrası başka anmada doğan tüm [çocuklar] onun ismi ile adlandırılıyor. Bazen anmaları taksim eder: [Bunun üzerine] 'Şu anmanın sahibi falandır' derler. Anma [geldiği] zaman, o anmanın sahibi olan kişinin yanında toplanırlar. [Bunun üzerine] ziyafet verilir, ilgilenilir ve yemek yedirilir⁵¹.

Bu arada pekçok eski putperest tanrıları kilise tarafından azizler olarak anılmıştır⁵². Yeni Ahit'te bayram, kutlama veya anma şeklinde geçmektedir: "Siz bu bayramı kutlamaya gidin"⁵³, "Bu sizin uğrunuza feda edilen bedenimdir. Beni anmak için böyle yapın"⁵⁴.

Yine Hıristiyanlık'ta ibadet değişik şekillerde ve zamanlarda yapılır. Müslüman yazarlar da bu durumun farkındadır. Nitekim Makdisî'ye göre, Hıristiyanlık'ta üzerine ihtilaf edilen konulardan

47 العيد ج. الأعياد

48 Erdem, Sargon, "Bayram", D.İA. 5/257.

49 Jean Duplacy, *Mu'cemü'l-Lahuti'l-Kitabi*, Darü'l-Maşrık, Beyrut 1986. s. 579.

50 ذكر او ذكران ج. ذكراين

51 el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255–256.

52 Arthur Weigall, *Paolus Hıristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2002. s. 117.

53 Yuhanna, 7/8.

54 Luka, 22/19; I.Korintliler, 11/23.

biri de ibadettir⁵⁵.

Hıristiyanlıkta ibadet deyince akla ilk gelen şey kilisedir. Ferdî olarak yapılan dua ve oruç da bulunmakla birlikte, ibadet ağırlıklı olarak kiliselerde ve cemaatle yapılır. Kilisenin sembolü “haç”tır ve çeşitli vesilelerle haç çıkarırlar. Hıristiyanlıkta ibadete çağrı çanla olur ve genellikle günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere üçe ayrılır.

A. Günlük İbadetler

Bîrûnî Hıristiyanlık'ta günlük duaların yedi olduğunu ifade eder. Bunlar gece yarısı, sabah, kuşluk, gün ortası/öğle, ikindi, akşam ve karanlık olmak üzere yedi vakittir⁵⁶. Makdisi'ye göre de Hıristiyanlık'ta yedi vakit namaz vardır⁵⁷.

Makdisi'nin kast ettiği günde yedi vakit namazı, Süryani Kilisesi'nde görmek mümkündür. Süryani Kilisesi'nde ibadet, akşam namazı ile başlar ve ikindi namazı ile son bulur. İbadetin akşam namazı ile başlaması Kilise'nin kameri takvimi kullanması sebebiyledir. Dolayısıyla, Süryani Kilisesi'nde namaz vakitleri bulunmaktadır⁵⁸.

B. Haftalık İbadetler

Bîrûnî, “hafta” fikrinin din kaynaklı olduğunu açıklamıştır. Çünkü hafta fikrinin oluşması dini ibadetleri yapmakta zaman bölümü olarak gerekli olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim dini bir uygulama olmayan toplumlarda hafta fikrinin yerleşmediği görülmektedir. Bîrûnî, ayrıca, “hafta” fikrinin Yahudilerden diğer milletlere yayıldığını da ifade etmektedir.

C. Yıllık İbadetler

Bîrûnî'nin yıllık ibadetler hakkında verdiği bilgiler, kendisini tarih alanında oldukça müstesna bir yere yerleştirmektedir. Bîrûnî yıllık ibadetlere Ekim (Teşrinu'l- Evvel) ayındaki ibadetleri açıklamakla başlar. Yıllık ibadetle ilgili uygulamaları anlatırken onun izlediği yöntem şudur:

⁵⁵ Makdisi, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-Tarih*, I-VI. Bağdat 1916. 2/45.

⁵⁶ el-Bîrûnî, *İfradu'l-Makâl*, s. 175.

⁵⁷ Makdisi, *el-Bed' ve't-Tarih*, 2/45.; Sayar, Süleyman, *Makdisi'nin Çeşitli Dinler ve İslam Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1995. s. 172.

⁵⁸ Durak, Nihat, *Süryânî Ortodoks Kilisesi'nde İbadet*, (M.Ü. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi.) İstanbul 2000. s. 62-75.

1. Genel bir başlık olarak ay zikredilir.
2. İbadetlerin ayın hangi gününde yapıldığı belirtilir.
3. Anılan kişi veya olay zikredilir. Daha sonra gerekli açıklamalar yapılır.

Bunlarla birlikte, Bîrûnî, bilgi vermek amacıyla çeşitli yöntemler kullanarak konuyu okuyucusuna aktarmaktadır. Nitekim Bîrûnî'nin *Kitabu't-Tefhîm lievâli Sinaati't-Tencim* isimli kitabında "*Hiristiyanların Bayramı*" başlığı altında meseleyi müstakil bir konu olarak ele aldığı görülmektedir⁵⁹. Burada gün veya ay değil, doğrudan Hıristiyan Bayramları konu edinilmektedir. Bîrûnî, dinî ibadetler arasında, yalnızca bilinen ve meşhur olanları anlatmakla yetinmektedir⁶⁰.

Bîrûnî Hıristiyanların oruç ibadetinden veya perhizlerinden de bahsetmektedir. Bîrûnî'nin oruç kelimesinin Arapça karşılığı olan "savm" ile ifade ettiği Hıristiyan orucu, günümüz Hıristiyanlarınca bir tür perhiz olarak görüldüğü kabul edilebilir. Perhiz, Hıristiyanlık'ta önemli ibadetlerden biridir. Perhiz'de gaye tefekkür, tövbe ve ruhen bir toparlanmadır. Perhiz Tanrı ile beraberliğin zahiri alameti ve O'na ulaşma vesilelerinden biridir.

Bîrûnî, Hıristiyan orucu hakkında şöyle der:

Mesih'e (a.s.) tabi olanların oruç başlangıcını anlamaları için Yahudilerin Pesah'ını bilmeleri gerekiyordu ve Pesah doğrutusunda Yahudilerden görüş istiyorlardı ve [hangi vakitte geleceğini] onlardan öğreniyorlardı. Yahudiler ise Hıristiyanlar ile aralarındaki düşmanlık sebebiyle onları kızdırmak için hakikatin tersini söylerdi. Bununla birlikte Hıristiyanların tarihinde solnomaları bir hilde emas idi. Nihayet, onların hesap edicileri, oruç başlangıç gününü hesap edip çıkarışa mutesaddi olup, onu çeşitli devirler ve çeşitli hesaplarla hesaplıyorlardı. Böylece, "kronoloji" diye isimlendirilen cetvel tutma âdeti gelişti. Hıristiyanlar da'vosiça, bu hesabı Kayseri piskoposu Yevseviy üç yüz sekiz piskopos ile birlikte birinci sinodda topluca çalışmıştır.⁶¹

⁵⁹ el-Bîrûnî, *Kitâbu't-Tefhîm fî Evâli Sina'ati't-Tancîm*, (Nşr. R. Remzi) Leiden 1998, s. 177–179.

⁶⁰ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 243.

⁶¹ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 271–172.

Bîrûnî, bunların dışında başka Hıristiyan oruçlarının bulunduğunu ifade etmiş ve bunlar için açıklayıcı bilgiler vermiştir⁶². Aynı zamanda o, bu oruçların Hıristiyanların hangi mezhebi tarafından yerine getirildiğini; hangi takvimi kullandıklarını ve bu takvimin hangi güne denk geldiğini açıklamıştır.

VI. BÎRÛNÎ'YE GÖRE HİRİSTİYANLIKTA PATRİKHANELER

Bîrûnî'ye göre, Hıristiyanlık merkezi veya diğer bir ifade ile Patriklik merkezi dörttür. Bîrûnî'nin ifadesiyle patrikliğin bulunduğu yerlere '*kürsü*' denilmektedir⁶³.

Hz. İsa'nın tebliği Filistin'de başlamasına rağmen Hıristiyanlık teşkilatlanması Filistin dışında Roma topraklarında olmuştur. Hıristiyanların baskı altında yaşadıkları Roma imparatorluğuna yayılmalarıyla teşkilatlanmanın temeli atılmıştır. Teşkilatlanmanın esas sebebi ise, İmparator I. Konstantinos'un devleti ayakta ve onları denetim altında tutmak istemesidir. Böylece 313 yılında "*Milano fermmanı*" adı verilen izinnameyi imzalamış, bunun üzerine onlar da hürriyetlerine kovuşmuşlardır. 325 yılındaki I. İznik Konsili'den sonra kilise Roma İmparatorluğunun idarî taksimatını esas olarak teşkilatlanmıştır. Bîrûnî, işte bu teşkilatlanma sonucu oluşan yüksek merkezi "*kürsü*" olarak ifade etmektedir. Patriklik merkezini '*kürsü*' olarak zikretmek İslam literatüründe kullanılan bir terimdir. Nitekim el-Harezmi, "Bu şehirler el-Karâsî (tekili Kürsî) olarak adlandırılır"⁶⁴ demiştir.

Bîrûnî, Kronoloji kitabında, Kürsüye sahip olan yerlerin dört olduğunu ve Hıristiyanların kürsüyü ifade eden Patrikhanelerinin ebediyen dört olacağını ifade ettiklerini zikreder. Patriğin ikamet ettiği yerleri ise ilk olarak İstanbul, Rum, İskenderiye ve Antakya şeklinde sıralamıştır⁶⁵. Ancak buna rağmen daha sonraki telif ettiği *el-Kanunu'l-Mes'ûdî isimli* kitabında ise sıralamada değişiklik yapmıştır.

Yine Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*'de Patrikhanenin sayısının

⁶² el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 260.; el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/240.

⁶³ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 256.

⁶⁴ el-Harezmi, *Mefâtihu'l-Ulûm*, (tah. İbrahim el-Ebyârî) Beyrut 1989, s. 148.

⁶⁵ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 256.

dört olduğundan ve sayının bunu geçmeyeceğinden bahsetmektedir. Patrikhanenin bulunduğu yerleri sıralamaya ise, Kronoloji kitabında zikretmediği sıralamadan başlamıştır. Yeni sıralama ise Beytu'l-Makdis, İskenderiye, Antakya ve İstanbul şeklindedir⁶⁶.

Bîrûnî'nin sıralamasındaki bilgi değişikliğine gelince, ilk zamanlarda bulunan Patriklik kürsülerini saymış olma ihtimali çok yüksektir. Yani ilk zamanlarda İznik Konsil'inde üç Patrikhane düzeyinde üç piskoposluk vardı. Bunlar Rum, İskenderiye ve Antakya olarak geçmekteydi. Ancak bunlara sonradan iki Patrikhane daha katılmıştır. Bunlar ise Doğu Hıristiyanlığının merkezi olacak olan İstanbul ve Hıristiyanlığın zuhur ettiği yer olan Beytu'l-Makdis'tir⁶⁷. Bunun dışında da Patriklik merkezi, diğer bir ifade ile Patrik'in bulunduğu bölgeler hakkında değişik bilgiler bulunmaktadır⁶⁸.

Hıristiyanlık tarihinde hüküm belirleyen merci olarak konsiller gelmektedir. Aynı şekilde patrikliğin beşe çıkması konusu da konsilde karara bağlanmıştır. Nitekim 692 Trullo Konsili, İmparator Justinianos döneminde (527-565) devlet teşkilatı içinde statüleri tespit edilen beş patrikliği (Roma, İstanbul, İskenderiye, Antakya ve Kudüs) onaylamıştır⁶⁹. Nitekim İstanbul Kilisesine göre eskiden Hıristiyanlığın beş merkezi sayılan Kudüs, Antakya Roma, İskenderiye ve İstanbul eşit yetkiye sahipti⁷⁰. Bîrûnî'nin Kronoloji kitabında Patriklik Kürsüsü olarak saydığı yerler İstanbul⁷¹, Rum, İskenderiye⁷², Antakya⁷³ ve Kudüs'tür⁷⁴.

VII. BÎRÛNÎ'YE GÖRE İNCİLLER

İslam dünyasında genel olarak dinler tarihi ile ilgili eser veren düşünürler, Hıristiyanlığın kabul ettiği Eski ve Yeni Ahit'ten oluşan

⁶⁶ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/250.

⁶⁷ Titov, V.E., *Pravoslaviye*, Moskva 1974. s.16.

⁶⁸ Michel, Thomas, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul 1992. s. 168.

⁶⁹ Şahin, M. Süreyya, "*Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi*", D.İ.A. XII/343.

⁷⁰ Michel, Thomas, *age*, s. 104.

⁷¹ Şahin, M. Süreyya, *Türkiye'de Patrikhaneler*, İstanbul 2003. s.13.

⁷² Akyüz, P. Gabriyel, *age*, s. 43.

⁷³ Samuel Akdemir, "*Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kilisesi*" Hıristiyanlık, Ankara 2002, s. 9.

⁷⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 256.

kutsal kitap üzerinde, özellikle de Dört İncil ve yirmi üç risaleden oluşan Yeni Ahit koleksiyonu üzerinde çeşitli incelemelerde bulunmuşlardır. Büyük İslam âlimi Bîrûnî de, *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Haliye* adlı kitabında, Hıristiyanların kabul ettiği Yeni Ahit koleksiyonu, Dört İncil veya Kanonik İnciller (ilham edilmiş kitaplar) üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bîrûnî, Hıristiyanların kanonik veya otantik kabul ettiği Dört İncil konusunda:

Şüphesiz İncil, Hıristiyanların nezdinde dört nüshadan oluşan bir mushaftır. Bunlardan birincisi Matta'a, ikincisi Markos'a, üçüncüsü Luka ve dördüncüsü Yuhanna'ya aittir. Nitekim onu (İncili), o öğrencilerden (her) biri, beldesinin daveti için yazmıştı. Onlardan (İnciller) her biri, Mesih'in sıfatları ve davet günlerinin ve salib vakitini olaylarının içine alır,⁷⁵ demiştir.

Bîrûnî, Hıristiyanların kabul ettikleri İncillerin yazarlarını da Matta, Markos, Luka ve Yuhanna olarak belirtmiştir⁷⁶.

A. İncil Kelimesi

İslami literatürde İncil kelimesi hakkında iki değişik görüş vardır. Birinci görüşe göre İncil kelimesi Yunanca kökenlidir. İkinci görüşe göre ise, İncil sözcüğü Arapça necl kökünden gelmektedir⁷⁷. Bîrûnî, bu görüşlerden birincisini kabul etmektedir. Dolayısıyla Bîrûnî'ye göre İncil kelimesi, "beşara" (iyi haber, müjde) anlamında Yunanca euangelion kelimesinden gelmektedir. Yine Bîrûnî, Hıristiyanların kutsal metinlerine verdikleri ismin, Arap dilinde mubeşşer anlamına gelen euangelion kelimesinin Arapçalaşmış şekli olarak geçtiğini ve böylece İncil olarak telaffuz edildiğini ifade etmiştir⁷⁸. Otantik kutsal metni ifade eden "euangelion", Latince'ye "evangelium", Fransızcaya "évangile" olarak geçmiştir. İngiliz dilinde ise, eski İngilizce'deki "godspel" kelimesinden gelen "gospel" şeklinde kullanılmaktadır. Çoğunluğun kabul ettiği görüşe göre bu kelime, Arap diline ya doğrudan doğruya veya Habeşçe şekli olan wangel kana-

⁷⁵ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 24.

⁷⁶ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 266, 279.

⁷⁷ İbnu'l-Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, "ncl" md.; Zamahşerî, *el-Keşşaf*, I/410;

⁷⁸ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252. "انكليون" "بشارة"

lıyla İncil olarak geçmiştir. Ancak Bîrûnî'nin, İncil kelimesinin direkt olarak Yunancadan geçtiğini söylemesi daha olumlu bir yaklaşımdır. İncil'in "necl" kökünden türediğini kabul edenlerin daha zayıf bir görüşü temsil ettikleri söylenebilir⁷⁹.

B. İncilin Muhtevası

Bîrûnî'nin İncilin muhtevası hakkındaki görüşüne gelince, ona göre İncil, İsa Mesih'in doğuşundan başlayıp ölümüne kadar devam eden yaşantısına dair hatıraları/haberleri içeren bir metindir. Onun konu ile ilgili ifadesi: "Enkliyon'dan Arapçalaştırılmış olan İncil, müjde anlamına gelir ve doğumundan vefatına (inkıraz) kadar Mesih'in haberlerini ihtiva eder"⁸⁰ şeklindedir.

İslam âleminde İncil iki şekilde anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisine göre İncil, Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği şekliyle, Allah tarafından Cibril aracılığıyla gönderilen bir kutsal kitabı ifade etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de İncil'in vahiy kaynaklı olduğunu belirten bir ayetin meali şöyledir: "(O peygamberlerin) izlerine Meryem oğlu İsa'yı, kendinden önceki Tevrat'ı tasdik edici olarak gönderdik. Ona da İncili verdik ki, onda bir hidayet ve bir nur vardır. İncili, önündeki Tevratı tasdikçi ve takva sahipleri için bir va'z ve irşad olmak üzere indirdik"⁸¹. İkincisi ise, Bîrûnî'nin de ifade ettiği gibi, Hıristiyanların da kabul ettiği üzere, esasen dört İncil'den oluşan bir koleksiyondur.

Bîrûnî, dinlerin tarihini araştıran bir bilim adamı olarak eserinde, bu yaklaşımlardan ikincisine, yani İncil'in, esasen dört İncil'den oluşan bir kitap koleksiyonu olduğu görüşüne ağırlık vermektedir. Çünkü Hıristiyanlığın mensupları, kendi kutsal kitaplarını bu şekilde kabul etmektedirler ve Bîrûnî'ye göre "bir din hakkındaki hiçbir ifade, o dine inananlar tarafından kabul edilebilir olmadan geçerli değildir"⁸².

Bîrûnî'ye göre, lafız bakımından bir takım ihtilaflar olsa da,

⁷⁹ Harman, Ömer Faruk, "İncil", 22/270.

⁸⁰ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252. Ayrıca bkn. Abdulkadir, Şeybetü'l-hamd, *Çağdaş Dünya Dinleri ve Mezhepleri*, (Çev. Osman Cilacı, Umut Matbaacılık, İstanbul 1995. s. 75.

⁸¹ *Kur'an-ı Kerim*, 5/46; ayrıca bkz., 5/ 47, 66, 68, 110; 3/3, 48, 65; 7/157; 9/111, 48/29; 57/27.

⁸² Wilfred Cantwell Smith, "Mukayeseli Din: Nereye ve Niçin?", *Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri*, editör. Mehmet Aydın, Konya 2003. s. 54.

mana bakımından ittifak halinde olan Dört İncil iki kapak arasına toplanmış ve bu mecmuaya İncil isimi verilmiştir. Bîrûnî, İncil'in teşekkülü ve İncil yazarları hakkında şu bilgileri vermektedir:

Onu (İncil'i), yaşadığı yer ve dili farklı olan dört kişi yazmıştır. Bunlar da, Filistin'de İbrani dilinde yazan Matta, Anadolu'da Rum diliyle yazan Markos, İskenderiye'de Yunan dilinde yazan Luka ve Efes'te Yunan diliyle yazan Yuhanna'dır. Daha sonra, lafız bakımından farklı, mana bakımından ittifak halinde olan bu dört İncil iki kapak içerisinde bir araya getirilmiş ve bunların tamamına İncil adı verilmiştir⁸³.

Bîrûnî'nin İncil hakkında verdiği bilgiler günümüzde de, genel olarak kabul edilebilir niteliktedir. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, günümüzde Hıristiyanların İncil olarak kabul ettiği metin, sadece iki kapak arasına alınan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kitaplarının toplamından ibaret olan bir koleksiyon değildir. İncil yukarıda yazarlarını saydığımız dört kitabın dışında, yirmi üç mektubu da ihtiva etmektedir.

Bu açıklamalardan sonra, yukarıda adları ve müellifleri belirtilen dört İncil hakkında konuyla ilgili kaynaklara dayanarak bilgi verilecektir.

C. İnciller

1. Matta İncili

Bilindiği gibi, Hıristiyanlıkta Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Ahit'ten oluşmaktadır. Konumuz olan Yeni Ahit, dört İncil'den oluşan koleksiyonu kendi bünyesinde barındırmaktadır. Onların birincisi, Matta'nın yazdığı İncil olup, yazarının ismine nispetle "Matta İncili" olarak ifade edilmektedir. Matta İncili, Matta tarafından, Filistin bölgesinde telif edilmiştir. Bu İncil, bölgesinden veya yazım yerinden de anlaşılacağı gibi, İbrani dilinde yazılmıştır⁸⁴.

Günümüzde elde mevcut en eski İncil metinleri Yunanca olmakla beraber, bu İncillerin bir kısmının ilk olarak İbrani dilinde kaleme alındığı bilinmektedir. İbn Haldun, Mukaddime'sinde,

⁸³ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252.

⁸⁴ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252.

Bîrûnî'yi destekler mahiyette, "Matta, İncili Beytu'l-Makdis'te İbrance yazıldı" şeklinde bir bilgi vermektedir⁸⁵. Bununla birlikte Rahmetullah b. Halilurrahman Rahmetullah el-Hindî (1306/1889), Matta İncilinin aslının İbrance yazıldığını, fakat bunun kaybolduğunu söyleyerek mevcut Yunanca tercümesinin de ne zaman ve kimin tarafından yapıldığının belli olmadığını öne sürmektedir⁸⁶.

Bîrûnî ise, Matta İncilinin yazıldığı yerin Filistin olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber, onun bu görüşü, bu konudaki tek görüş değildir. İncilin, Yunanistan ve Suriye'de yazıldığını iddia eden dinler tarihi araştırmacıları da bulunmaktadır⁸⁷.

2. Markos İncili

Bîrûnî'ye göre Markos, İncili oluşturan kitapların ikincisinin yazarıdır⁸⁸. Gerçekte Markos İncili, ilk yazılan İncil olarak bilinmektedir⁸⁹, fakat Bîrûnî, bu İncili ikinci sıraya yerleştirmiştir. Bunun sebebi, onun Yeni Ahit düzenini esas almasıdır. Dolayısıyla Markos İncilinin ikinci sırada zikredilmesinin nedeni budur.

Bîrûnî, Markos'un, İncilini Anadolu'da (Rum) Rum dilinde yazdığını belirtmiştir⁹⁰. Bîrûnî'nin bu konuda verdiği bilgilerde dil hususunda bazı meseleler kendini göstermektedir. Bunlardan bir tanesi, dil ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Acaba Bîrûnî, Rumca ile hangi dili kasdetmiştir? Çünkü Bîrûnî'nin bazen Yunanca yerine Rumca'yı kullanıldığı da görülmektedir. Bununla beraber onun, Rumca ile Yunanca ayrı olarak kullandığı da bir gerçektir. Nitekim Bîrûnî Markos İncili'nin Rumca yazıldığını ve Luka İncili'nin Yunanca olduğunu açıkça belirtmektedir. Burada Rumca ile Yunanca ayrımı bariz bir şekilde görülmektedir. Klasik İslam literatürüne bakarak, Bîrûnî'nin Rumca'dan kastının Latince olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim İbn Haldun, konu hakkında "Petrus İncili'ni

⁸⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 208.

⁸⁶ el-Hindî, Rahmetullah b. Halilurrahman Rahmetullah, *İzharü'l-Hakk*, Kahire 1986. s. 79.

⁸⁷ Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 178.

⁸⁸ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 263.

⁸⁹ Sarıkçoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 313.

⁹⁰ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252.

Latince yazdı ve öğrencisi Markos'a nispet etti" şeklinde açık bir şekilde bilgi vermektedir⁹¹. Ancak Muhammed Ebu Zehra ise, "Markos'un İncil'i Yunanca yazılmıştır. Hıristiyan yazarlardan bunun tersine görüş serdedenlere şahit olmadık" demektir. Yine Markos İncilinin yazarının, Romalı inananların isteği üzere Yunanca veya Grekçe yazıldığı söylenmektedir⁹². Ancak buna karşılık Roma'da yazıldığına dair rivayetler de vardır⁹³.

3. Luka İncili

Bîrûnî, Yeni Ahit koleksiyonunu oluşturan İncillerin üçüncüsünün Luka İncili olduğunu ifade etmiştir⁹⁴. Bîrûnî'nin verdiği sıra günümüzde de aynı şekilde Kanonik İncillerde yer almakta ve bu İncil'in Pavlus'un hekim diye adlandırdığı Luka⁹⁵ tarafından yazıldığı kabul edilmektedir⁹⁶. Yine Ebu Reyhan, Luka'nın, İncilini İskenderiye'de yazdığını zikretmiştir⁹⁷.

Bîrûnî'ye göre Luka, İncilini Yunanca yazmıştır⁹⁸. Günümüz kaynakları da, Luka İncili'nin ilk olarak Yunanca yazıldığını kabul etmektedir⁹⁹. Bununla beraber, Luka İncili'nin ilk olarak Yunanca değil de, İbranice olarak yazıldığını iddia eden araştırmacılar da bulunmaktadır¹⁰⁰. İbn Haldun ise, Luka İncilinin Latince yazıldığını kaydetmiştir¹⁰¹.

4. Yuhanna İncili

Bîrûnî, Yeni Ahit'in son İncilinin Yuhanna tarafından yazıldığını ifade etmiştir. el-Fısal müellifinin, Hıristiyanların otantik olarak kabul ettikleri dördüncü İncilin, Yuhanna tarafından yazıldığına dair

⁹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 208.

⁹² Sarıkçioğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 313.; Harman, Ömer Faruk, "İncil", D.İ.A., 22/272.

⁹³ Ebu Zehre, *Muhammed, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, s. 79.

⁹⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 258.

⁹⁵ Koloseliler, 4/14.

⁹⁶ Harman, Ömer Faruk, "İncil", 22/272.

⁹⁷ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 258.

⁹⁸ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252.

⁹⁹ Sarıkçioğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 314.

¹⁰⁰ Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 176-178.

¹⁰¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 208.

bilgisi günümüzde de geçerli ve makbûldür. Yine Bîrûnî, Yuhanna'nın, İncilini, (bu günkü Türkiye sınırları içinde kalan) Efes'te yazdığını kaydetmiştir¹⁰². Ancak İbn Haldun Yuhanna'nın, İncilini Roma'da yazdığını kaydetmiştir.¹⁰³ Öyle görünüyor ki o, konuyu ülke sınırları çerçevesinde düşünmüştür. Yahya'dan sonra İsa'ya şakirtlik yapan Yuhanna, M.S. 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından işgal edilmesi esnasında Filistin'den ayrılıp Efes'e gitmiştir. Daha sonra, İmparator Dominatus tarafından Patmos'a sürgün edilen Yuhanna, İmparator Nerva döneminde tekrar Efes'e dönmüştür. Yuhanna'nın, İncilini bu dönemde yazdığı kabul edilmektedir.¹⁰⁴.

Bîrûnî, Yuhanna'nın, İncilini Yunanca olarak kaleme aldığını ifade etmiştir¹⁰⁵. Yuhanna İncilinin Yunanca yazıldığına dair genel bir kabul olmakla beraber, bu konuda bir kesinliğin olmadığını söyleyen Şaban Kuzgun, söz konusu İncilin Helenistik felsefeyi yansıtır bir tarzda yazılmış olması hasebiyle, Yunan dilinde kaleme alınmasının akla daha uygun geldiğini belirtmektedir¹⁰⁶. Ancak Dördüncü İncilin yazarı olan Yuhanna'nın tarihi kişiliği hakkında birtakım ihtilaflar vardır. Acaba, sözü edilen İncili hangi Yuhanna yazmıştır? Çünkü İncil yazımıyla irtibatlandırılan iki Yuhanna bulunmaktadır. Bunlardan ilki Zebede oğlu havari Yuhanna'dır ki, onun İbranice-Aramice olarak yazdığı küçük bir parça vardır. Diğer Yuhanna, ilkinden en az iki asır sonra yaşadığı tahmin edilen ve İskenderiye felsefe okuluna mensup olan bir kişi olup, İncili Yunanca kaleme almıştır. İşte bu İncilin başına yazılmış olan "Yuhanna İncili" karışıklığa yol açmış ve bu İncilin havari Yuhannaya isnad edilmesine sebep teşkil etmiştir. Kuzgun'a göre "İşin esası şudur: Havari Yuhanna, Yunanca bir İncil yazmamıştır. Onun İbranice-Aramice olarak yazdığı küçük bir parça vardır. Fakat meçhul Yuhanna'nın İncili, Havari Yuhannaya nispet edilince, esas Havari Yuhanna tarafından İbranice olarak yazılan kısım da Yunanca yazılmış olan meç-

¹⁰² el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 266.

¹⁰³ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 208.

¹⁰⁴ Sarıkçioğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 314.; Harman, Ömer Faruk, "İncil", D.İ.A., 22/272.

¹⁰⁵ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252.

¹⁰⁶ Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, s. 178.

hul Yuhanna'nın İnciline eklenmiş ve bugünkü bilinen Yuhanna İncili ortaya çıkmıştır"¹⁰⁷.

VIII. BÎRÛNÎ'YE GÖRE YENİ AHİTTEKİ ÇELİŞKİLER

Bîrûnî, Hıristiyanların Kutsal Kitap olarak ifade edilen metnlerinin ve onun ikinci kısmı olarak telakki edilen Yeni Ahit'in, özellikle İncillerin bir birine muhalif olduğunu ifade eder. Ancak bunu İslamî bir polemik veya kelimî bir bakış açısıyla değil, bu İncillerin kendi içinde tarihi verilerinin çeliştiği bakımından zikreder. Nitekim Bîrûnî konuyu kelimî bakış açısıyla değil tamamen tarihi açıdan ele almıştır. O, İncillerdeki çelişkiyi şöyle izah eder:

Şüphesiz İncil, Hıristiyanların nezdinde dört nüshadan oluşan bir mushaftır: Bunlardan birincisi Matta'a, ikincisi Markos'a, üçüncüsü Luka ve dördüncüsü Yuhanna'ya aittir'. Nitekim onu (İncili), o öğrencilerden (her) biri, beldesinin daveti için yazmıştır. Onlardan (İnciller) her biri, Mesih'in sıfatları ve davet günlerinin ve salib vaktinin olaylarını içine alır. Ancak onların iddialarının çoğu birbiriyle çelişmektedir...¹⁰⁸

Bîrûnî, Matta İncili'nde geçen İsa'nın nesebi ilgili bölümü getirir¹⁰⁹ ve İbrahim'de inkıtaa uğradığını ifade eder¹¹⁰. Bundan sonra da Luka İncilinin aynı yerini getirir¹¹¹ ve bunun Hıristiyanların noksanlarından olduğunu zikreder. Bununla birlikte Bîrûnî, Hıristiyanların argümanlarını dile getirir ve İsa'nın soyu ile ilgili olanın Tevrat geleneğinden geldiğini iddia ettiklerini zikreder. Ancak Bîrûnî'ye göre bu asılsız bir iddia olup bir kişi, kadından çocuğu olmadan öldüğü zaman, ona (kadına) ölenin kardeşi, kardeşinin nesebinin tespiti için halef olur. Bunun üzerine ondan doğulursa nesep yönünden ölüye mensup olur, diriye ise vilade/doğum yönünden olur...¹¹².

Yine Bîrûnî, İncillerden birinin diğerinden lafız olarak farklılık

¹⁰⁷ Kuzgun, Şaban, *age.*, s. 178-179; Sarıkçoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, s. 314.

¹⁰⁸ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 24.

¹⁰⁹ Matta, 1/1-16.

¹¹⁰ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 24.

¹¹¹ Luka, 3/23-31. (38).

¹¹² el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 24.

arz ettiğini şöyle ifade eder: "...Lafız bakımından farklı, mana bakımından ittifak halinde olan bu dört İncil iki kapak içerisinde bir araya getirilmiş ve bunların tamamına İncil adı verilmiştir"¹¹³.

Bîrûnî'ye göre İncillerdeki çelişkiyi Günay Tümer şöyle ifade eder: "Tevrat'lar çeşitli ve birbirinden farklı olduğu gibi, İncil'ler de böyledir. Markos, Matta, Luka ve Yuhanna İncillerini, yazarları, birbirinden farklı olarak kendi zanlarına göre düzenlemiştir. Meselâ, Matta ve Luka'daki İsa'nın nesebi ve nisbet yönünden Yahudilerle Hıristiyanlar arasında tartışma olduğu gibi, bu ikisi arasında tutarlılık da yoktur"¹¹⁴.

IX. BÎRÛNÎ'YE GÖRE HİRİSTİYANLIKTA MEZHEPLER

Burada, Bîrûnî'nin zamanına kadar olan Hıristiyan mezhepleri ele alınacaktır. Ancak o dönemdeki bir mezhebin günümüzde bir kaç mezhep halinde veya türlü şekillerde tezahür ettiği belirtilmelidir. Bîrûnî'den sonra Hıristiyanlığın kendi içinde bazı bölünmelere uğramış olması ya da bu gün itibarıyla onun zamanında bulunan bir Hıristiyan mezhebinin birkaç mezhebe/kiliseye ayrılması veya mezhebin hiçbir mensubunun kalmamış olması, Bîrûnî'nin konuyla ilgili bilgileri değerlendirilirken göz önünde bulundurulmalıdır.

Bîrûnî'nin, Hıristiyanların bir mezhebini ifade etmek için kullandığı terim, günümüzde Hıristiyan mezheplerinin birkaç büyük mezhebini içine alabilmektedir. Diğer yandan, Hıristiyanlık tarihinde bir dönemde ortodoks kapsamında görülen bir kişi ya da öğretinin bir başka dönemde heretik olarak ilan edildiği bilinmektedir¹¹⁵.

Bîrûnî, Hıristiyanların birkaç mezhebe bölündüğünü ya da kendi deyimiyle fırkaya ayrıldığını ifade etmektedir. Nitekim en meşhur veya en çok mensubu bulunan Hıristiyan mezheplerini, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî* isimli kitabında Yakubî, Melkanî ve Nesturî şeklinde ifade etmiştir¹¹⁶. Ancak *Tahkîk* adlı kitabında sıra değişikliği yapmış ve Melkitleri ilk sırada zikretmiştir.

¹¹³ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/252.

¹¹⁴ Tümer Günay, *age.*, s. 187.

¹¹⁵ Şinasi Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005. s. 184-190.

¹¹⁶ el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/238.

A. Melkaiyye

Bîrûnî *Kronoloji* isimli kitabında Hıristiyan mezheplerinin birincisi olarak Melkaiyye'yi zikreder. Bundan sonra ise “*Melkaiyye*” kelimesinin kavramlaşması ve oluşumu hakkında bilgi verir. İslam literatüründe “*Melkaiyye*” kelimesi üzerine iki görüş bulunmaktadır: Bunlardan birincisinde, “*Melkaiyye*” kelimesinin krala, daha doğrusu krala yakın olmaları veya onunla aynı safta yer almaları nedeniyle; ikincisinde ise diğer mezhepler gibi bir lidere/öndere veya Melkan isminde bir şahsa nispetle oluştuğu öne sürülmektedir¹¹⁷. İlk görüşün doğru olduğunu düşünen Bîrûnî, Hıristiyanlığın bir kilisesini ifade eden Melkaiyye'nin, kral sözcüğüyle bağlantılı olarak gelişen bir kelime olduğunu açıklamış ve ‘Rum Meliki (Kralı) sözü üzerine’ isimlendirildiğini zikretmiştir¹¹⁸. Nitekim Melkaiyye kelimesi, Sâmi dillerinde “*kral*” anlamındaki mlk kökünden gelmektedir ve Süryânîce’de “*kral taraftarları*” manasına gelen malkâye/melôye İslam literatürüne mlk kökünden türeyen değişik şekillerde geçmiştir. Makdisi de Melkitler isminin kraldan alındığı görüşündedir¹¹⁹. Ancak bu iki görüşten birincisinin daha doğru bir yaklaşım olduğunu ve günümüz incelemeleriyle de uyduğunu söyleyebiliriz.

Melkaiyye kelimesinin beşinci yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığında Hıristiyan tarihçilerinin tümünün birleştiği kabul edilmektedir. Aslında bu kelimenin terim olarak kullanımının Yakubîlere ait olduğu söylenmektedir. Melkaiyye kelimesinin terimleşmesine gelince, Yakubîler, doğu Hıristiyanlarından kendilerine muhalif olan ve 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nin kabulü üzerine

¹¹⁷ İkinci görüşü savunanlar arasında Melkitler'i Melkâ veya Melkan isimli bir şahsa nispet eden eş-Şehristânî ve el-Kalkaşandî gösterilebilir. Nitekim eş-Şehristânî, “Rum diyarında zuhur eden Melkâ'ya tabi olanlar” (eş-Şehristânî, *el-Milel ve'l-Nihal*, I/222.) açıklamasıyla Melkaiyye mezhebinin kurucusunun Melkâ isminde bir kişi olduğunu açıklar. Bununla birlikte el-Kalkaşandî de eserinde Melkâniyye'yi, “Rum diyarında zuhur eden Melkan'a tabi olanlardır” (el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Ali, *Ebu'l-Abbas el-Kalkaşandî ve Kitabuhu Subhi'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Kahire 1973.) şeklinde tanımlamaktadır.

¹¹⁸ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255.

¹¹⁹ “فالملكانية يُنسب إلى ملك الروم”. Makdisi, *el-Bed' ve't-Tarih*, 2/45.

İmparator Marcian'a muvafık kalanları Melkaiyye diye isimlendirmişlerdir¹²⁰.

Bîrûnî'nin Hıristiyanların bir mezhebini ifade etmek için kullandığı Melkaiyye/Melkit veya Melkani terimi, günümüzde Hıristiyan mezheplerinin büyük birkaç mezhebini içine almaktadır. Nitekim Melkaiyye, daha sonra zuhur edecek olan ve oluşum sürecinde kendini *evrensel* olarak niteleyen Katolikliği, kendini Hıristiyanlığın *doğru inancı* olarak tasvir eden Ortodoksluğu ve Katolikliğe karşı çıkmasıyla Protestan adını alacak olan Protestanlığı ihtiva eden bir kavramdır.

Yukarıda ifade edildiği gibi, Bîrûnî Hıristiyanların birkaç mezhebe bölündüklerini dile getirmiştir. Hıristiyanlık içinde bölünme sürecinde oluşan mezheplerin birincisi Melkaniler olarak ifade edilmektedir. Burada Biruni Melkanileri birinci sıraya yerleştirmekle bir şeyin önemle altını çizmektedir: Melkaniler bölünüp ayrılan değil, bölünmeye uğrayan kilisedir.

Bîrûnî, "Melkaniler Rumlardır" ifadesiyle Melkitlerle Rumlar arasında bağlantı kurmuştur. Ayrıca bu konuda "Rum'da (Anadolu'da) onlardan başka [kimse] yoktur"¹²¹ şeklinde bilgi vererek, Anadolu'nun hâkim mezhebinin Melkâniyye olduğunu açıklaya çalışmaktadır. Nitekim Şehristânî de bu konuya "Rum'un azamiyeti Melkanilerdir"¹²² şeklinde bir açıklama getirmiştir. Bu da Rum memleketinde Melkitler'den başka bir mezhebin olmadığını ve aynı zamanda onun bu bölgenin mezhebi olduğunu ifade etmektedir.

Bîrûnî, Nesturilerin ayinsel geleneklerini zikrederken Melkanilerle mutabık oldukları ritüelleri şöyle sıralamıştır. "Milad, Dinh, Şum'a İlk Oruç, Büyük Sa'anîn, Havarilerin ayağını yıkama, Mesih'in fışu, Salib Cuması, Kıyameti, Fıtır, Yeni Hafta, Sulak, Pentekost, Mert Meryem Orucu ve Melka'iyye'nin anmalarından bazı zikredilenler"¹²³.

¹²⁰ Zeyyat, Habib, *er-Rum el-Melkiyyun fi'l-İslam*, Harisa: Imprime Saint Paul, [y.y. : y.y.], Lübnan 1953. s. 1-4.

¹²¹ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255. el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/238.

¹²² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'l-Nihal*, I/222.

¹²³ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 275.

B. Nesturîlik

Bîrûnî'ye göre, Hıristiyan mezheplerinin ikincisi olan Nesturîlik, "İskender [asrının] yedi yüz yirmi küsur yılında kendi görüşünü açıklayan Nesturius'a mensup olanlardır"¹²⁴. Nitekim Makdisi'ye göre de Nesturîler, Nesturius'a nispet edilir¹²⁵.

Bîrûnî, Nesturius'un yaşadığı asrı, İskender yılının yedi yüz küsur yılında olduğu şeklinde tarihlemiştir. Bu yaklaşımı açıklayabilmek için İskender'e atfedilen tarihi takvimi bilmek önemli olup, bu takvim İskender'in ölüm tarihi ile başlamakla genel olarak M.Ö. 323 olarak tarihlenmektedir. Bunun üzerine Bîrûnî'nin verdiği rakamı hatırladığımızda, M.S. 400 yıllarına denk gelmektedir. M.S. 428 yılında Nesturius'un İstanbul Patriği olduğunu düşündüğümüzde bunun doğru bir yaklaşım olduğu düşünülebilir. Çünkü Bîrûnî, bu tarihi Nesturius'un görüşünü açıkladığı zaman olarak belirtmiştir.

Yine Bîrûnî, Nesturius'un, Nesturîliğe karşı gelen veya o mezhebi/kiliseyi yasaklayan ve Teotokos (Tanrı Anası) fikrinin savunucusu patrik Kyrillus zamanında olduğunu ifade eder¹²⁶. Bilindiği gibi Nesturîliğe karşı olan Kyrillus 431 Efes konsilinde Nestoryus'u azlettirmiştir¹²⁷. Ancak İslam literatüründe Nesturius'un yaşadığı dönem konusunda farklı bir görüşü dile getirenler de olmuştur¹²⁸.

Arius'tan sonra, Hıristiyanlar arasında kayda değer en önemli bölünmelerden biri de Nestorius'un (öl.450), İsa'nın İnsan-Tanrı değil, Tanrı taşıyıcı olduğu görüşünü ileri sürmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Ona göre İsa Tanrı değil, insan olarak doğmuş ve bedenine Logos'un (Kelam) girmesi ile Tanrı olmuştur. Nestorius, bu yüzden Meryem'e Teotokos (Tanrı Anası) denilemeyeceğini, ona sadece Christotokos (İsa'nın Anası) denilebileceğini öne

¹²⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye*, s. 255.

¹²⁵ Makdisi, *el-Bed' ve't-Tarih*, 2/46.

¹²⁶ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiyye*, s. 266.

¹²⁷ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 86.

¹²⁸ "أصحاب نسطور الحكيم الذي ظهر في زمان المأمون". eş-Şehristânî, *el-Milel ve'l-Nihal*, I/224.

sürmüştür¹²⁹.

Bîrûnî, Nesturilerin yayılma bölgesi hakkında da bilgi vermektedir. Nesturilerin yayıldığı bölgeler arasında Şam (bugünkü Suriye), Irak ve Horasan'ı zikretmektedir. Horasan günümüzde Orta Asya'ya karşılık gelmektedir. Nitekim Bîrûnî Merv Metropolitliğinden de bahseder; ancak Hıristiyanlığın bu bölgeye yayılışı hakkında bilgi vermemektedir¹³⁰.

Bîrûnî Hıristiyanların Araplar arasında yayılması hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre İbâdîler ve Gassani Arapları Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. İbâdîler'i 'Arap Hıristiyanlardır'¹³¹ şeklinde nitelendiren Bîrûnî'ye göre İbâdîler ismi, İran meliklerine bağlı Hîreli Hıristiyan Araplara verilmiştir¹³². İbâdîler, Tenûh, Lahm ve Ahlâf kabileleri gibi Yemen Arap kabileleridir¹³³. İbâdî kelimesi değişik okunmakla birlikte, İbâdîler hakkında "Irak ve İran'daki Hıristiyanların çoğu gibi Hîre İbbadları da Nesturiliği benimsemişlerdir"¹³⁴ şeklinde değerlendirilmeler yapılmıştır. Nitekim İbâdîler, Nesturi mezhebi içerisinde Arap menşeli Hıristiyanlar için kullanılan kabilesel bir kavramdır.

Bîrûnî'nin Hıristiyan mezhepleri arasında saydığı Gassaniler, Arap mensubiyeti bulunan bir mezheptir¹³⁵. Gassânîler ismi Gassân gölü kenarına yerleşmelerinden dolayı verilmiştir. Gassâniler, Monofizit Yakûbî Mezhebî'ne mensup idiler. 569 yılında Gassânîlerin başına geçen Münzir İbn Hâris, bir mahalli Konsil toplayarak üç yarı Tanrı'nın varlığını kabul eden Tritheist inancını benimseyenlerin aforoz edilmesini sağlamıştır¹³⁶. Reddiye kitabının müellifi olan Cahiz, Gassani'nin, iki Hıristiyan Arap Kralı'ndan biri olduğunu belirtir ve şöyle der: "Yahudilerin zikrettiği üzere Hıristiyanlar birkaç

¹²⁹ Eroğlu, Ahmet Hikmet, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", A.Ü.İ.F.D. XLI. s. 312.

¹³⁰ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 255.

¹³¹ el-Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye*, s. 279.

¹³² el-Bekrî, *Câhiliye Arapları*, (Çev. L. Öztürk) İstanbul 1998. s. 45.

¹³³ ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, "Hîre", D.İ.A. 18/122.

¹³⁴ Günaltay, Şemseddin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara 1997, s. 91.

¹³⁵ el-Bîrûnî, *Kitabu'l-Cemahir fi Marifeti'l-Cevahir*, Beyrut 1973, s. 21.

¹³⁶ Karlığa, Bekir, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul 2004, s. 89-90.

fırkadır. İslam geldiğinde Gassânî ve Lahmî adında iki Hıristiyan melik vardı. Araplar bu ikisine bağlı idiler ve onlara haraç verilerdi"¹³⁷. Genel olarak bakıldığında Abu'l-Farac yazısında da iki Hıristiyan Arap mezhebini görmek mümkündür. Ancak Abu'l-Farac tarihinde verilen mezhep isimleri ile Bîrûnî'nin verdiği mezhep isimleri farklıdır¹³⁸. Öte yandan, İbn Kuteybe (276/889) *el-Maarif adlı* kitabında Hıristiyan Rebîa, Gassân ve Kudâ'dan bahsetmektedir¹³⁹.

Bîrûnî'nin Nesturiler üzerindeki, özellikle bayramları ve oruçları hakkındaki araştırmaları birinci elden bilgilerdir. Bu aynı zamanda müşahedeye dayanmakla birlikte karşılaştırmalı bir gözlemdir¹⁴⁰.

C. Yakubîlik

Bîrûnî, Hıristiyan mezheplerinin üçüncüsü olarak Yakubileri zikreder. O, Yakubiliğin kurucusu hakkında herhangi bir bilgi vermemekte; sadece mezhebin ismini kurucusundan aldığını belirtmektedir. Yakubiliğin temellerini kuran kişinin ise Suriyeli bir piskopos olan Yakub Baradaeus olduğu bilinmektedir. Ayrıca Bîrûnî, "Üçüncüsü Yakubilerdir; onlar (Melkaiyye, Nestuliler ve Yakubiler) Hıristiyanların büyük mezheplerindendir" diyerek Yakubi mezhebinin büyük bir mezhep olduğu hakkında değerlendirmede bulunmuştur.

Bîrûnî, Mısır bölgesindeki Hıristiyanların genel olarak Kıpti; onların çoğunun benimsediği mezhebin de Yakubilik olduğunu ifade etmektedir¹⁴¹. Bîrûnî'nin ifade ettiği gibi, Kıptiler bugün de Mısır bölgesinde yaşayan Hıristiyanlardır ve onlar Hıristiyan mezheplerinden Yakubiliği benimsemişlerdir.

Yine Bîrûnî, "onların arasında usulde/dinde, yani onları birbirinden ayıran uknumlarda, lahutilikte, nasutilikte ve ittihatla ihtilaf

¹³⁷ Cahiz, *fi'r-Redd ala'n-Nasârâ, Selâse Resâ'il*, Beyrut, s. 67.

¹³⁸ Gregory Abul_Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Süryanice'den İngilizce'ye çev. E.A.W. Budge, Türkçe çev. Ö. R. Doğrul) Ankara 1945, I-II, I/159.

¹³⁹ "كانت النصرانية في (ربيعة)، و (غسان) و بعض (قضاة)". İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maarif*, (thk. S. Ukkâş), 2. bs. Darü'l-Maarif, Kahire 1981. s. 621.

¹⁴⁰ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255–280.

¹⁴¹ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255.

vardır"¹⁴² der. Makdisi'ye göre ise Yakubiler, Tanrı'nın bir ve kadim olduğuna inanırlar. O, ne cisimdir ne de insan, sonradan cisme bürünmüş ve insan olmuştur. Bu mezhep, ma'budlarının üç uknumdan ibaret olduğunda mütefekkirler. Bu demektir ki, üç uknum bir tek varlıktır. O da kadim cevherdir. Dolayısıyla Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bir tek Tanrı'dır¹⁴³.

E. Ariuşçuluk

Bîrûnî'nin Hıristiyanların büyük mezhepleri arasında saymadığı bir mezhep olan Ariuşçuluk, ismini kurucusu Arius'tan almaktadır¹⁴⁴. Bîrûnî, Hıristiyan mezheplerinden olan Ariuşçuluk hakkındaki genel görüşünü şöyle açıklamıştır: "Onların arasında Ariuşçuluk olarak isimlendirilen bir mezhep vardır. Onların Mesih [hakkındaki] görüşleri Ehli İslam'a daha yakın ve tüm Hıristiyanların görüşlerine ise daha uzaktır"¹⁴⁵.

Şehristânî, Arius'un görüşlerinin ilk konsilin toplanmasına sebep olduğunu belirttiikten sonra, konsilde alınan kararı şöyle açıklamıştır¹⁴⁶. Ariuşçuluk, 344 ile 361 yılları arasında üç mezhebe ayrılmıştır¹⁴⁷.

F. Markûnîlik

Bîrûnî, Hıristiyanlar tarafından heretik sayılan Markûnîlik mezhebinden de bahseder¹⁴⁸. Markûnîlik, Roma'da M. S. 144 yıllarında adını duyurmuş olan Sinop kökenli bir tüccarın liderliğinde ortaya çıkmış Râfîzî/Heretik bir harekettir¹⁴⁹. Bu mezhebin isminin duyulması, aynı zamanda afroz tarihidir¹⁵⁰. Markûnîlik'in kurucusu

¹⁴² el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255. el-Bîrûnî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*, I/238.

¹⁴³ Makdisi, *el-Bed' ve't-Tarih*, 2/42.; Sayar, Süleyman, *age.*, s. 175.

¹⁴⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255. Mezhep hakkında geniş bilgi için bkn. Baş, Bilal, "Monoteist bir Hıristiyanlık yorumu: Aryuşçülük Mezhebi", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, yıl. 5. sayı 2. 2000. s. 167- 200.

¹⁴⁵ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 255.

¹⁴⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/223.

¹⁴⁷ Atay, Hüseyin, *Kur'an'ın Reddettiği Dinler*, Ankara 1999. s. 113-134.

¹⁴⁸ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 176.

¹⁴⁹ Şenay, Bülent, *İlk Râfîzî Hıristiyan Kilisesi Markûnîlik*, İstanbul 2003, s. 42.

¹⁵⁰ Floramo, Giovanni, *Gnostisizm Tarihi*, (çev. S. A. Baş-B. Baş) Litera Yayıncılık, İstanbul 2005. s. 300.

Marcion, bir piskoposun oğlu olarak Karadeniz kıyısındaki Sinop'ta, Pontus'ta doğmuştur¹⁵¹. Marcion, II. yüzyılın başlarında yaşamış büyük Hıristiyan din ayrılıkçısı olarak da bilinmektedir¹⁵².

Bîrûnî, Hıristiyanlarca heretik/râfızî bir hareket olarak görülen Markûnîliğin oluşumu hakkında bilgi vermektedir. Ona göre Marcion, Hıristiyanların temel öğretisinde yer alan İsa Mesih'ten ve Mecusiliğin temel öğretisinde önemli yeri olan Zerdüş'ten bilgi alan bir kimsedir. Nitekim öğretisinin bir bölümünü Hıristiyanlıktan; diğer bölümünü ise Mecusilikten almıştır. Böylece Markûnîlik, Hıristiyanlık ile Mecusilik'i bir araya getiren dualist bir mezheptir¹⁵³.

Bîrûnî, dualist mezhebin kurucusu Marcion'un, İsa Mesih'e nispetle bir İncil yazdığını açıklamış¹⁵⁴ ve Marcion taraftarlarının elinde bulunan İncil'in diğer İncil'den farklı olduğunu belirtmiştir¹⁵⁵. Kendi doktrinini destekleyecek nitelikte bir kutsal metinler koleksiyonu oluşturan Marcion, Hıristiyanlık açısından müteber metinler olarak yalnızca, baş taraflarını biraz kırdığı Luka İncili ile Pavlus'un mektuplarının on tanesini kabul etmiştir¹⁵⁶. Ancak Marcion İncili elyazması halinde saklanmış değildir¹⁵⁷. Bununla birlikte Hıristiyanların İncili toplamasında etken olan bir şahsiyettir¹⁵⁸.

Pavlus'un mektupları ve Luka İncili'ni kapsayan bu metinler grubu bir bakıma Yeni Ahit kanonunun (resmi kitaplar listesi) bir çekirdeği niteliğindedir ve sadece kendi kilisesi için geçerlilik taşımaktaydı. Marcion'un ayrıca bu metinlerdeki bütün Yahudi

¹⁵¹ McDonald, H. Dermot, "Markion", Hıristiyanlık Tarihi, (çev. S. Sel-L. Kınran) Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2004. s.106.

¹⁵² Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, (çev. S. Tiryakioğlu), Varlar Yayınları, İstanbul, 1998. s. 178.

¹⁵³ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 176.

¹⁵⁴ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 176.

¹⁵⁵ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 25.

¹⁵⁶ Özemre, Ahmet Yüksel, *Toma'ya Göre İncil: ya da Hz. İsa'nın 114 Hadisi*, 2. bs. Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002. s. 18.

¹⁵⁷ Challaye, Felicien, *Dinler Tarihi*, (çev. S. Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, 1998. s. 179.

¹⁵⁸ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversite Basımevi, Ankara 1973. s. 121.

unsurları çıkarmak için bir tür sansür de uyguladığı belirtilse de¹⁵⁹, bu konuda değişik görüşler vardır¹⁶⁰. Marcion, kayıp bir eser olan Antitheses’de sistematik bir şekilde iki Tanrı arasındaki zıtlıkları ortaya koymuştur¹⁶¹.

Marcion, İslam âleminde üzerinde araştırma yapılan Hıristiyan mezheplerinden biridir. Bîrûnî bu mezhebin tarihini ve genel düşünce oluşumunu açıklamıştır. Ayrıca Bîrûnî’den önce bu mezhebi, itikadî yönüyle, Kitabü’t-Tevhid sahibi Matûridî (ö. 333 h/944 m.) incelemiştir¹⁶². Makdisi de kendi eserinde Markuniyye mezhebinde bahsetmiştir. Markuniyye’nin iddiasına göre Mesih, kendileri etrafında her gün bir kez tavaf eder¹⁶³.

Bununla birlikte, Mütevellî Yusuf Şelebi *Edva ale’l-Mesihîyye* isimli eserinde Hıristiyan mezheplerini üç merhaleye ayırdıktan sonra, ilk merhaleyi de iki gruba ayırmaktadır. Bunlardan birincisi “*Muvahhidûn*”, ikincisi ise “*Müellihîn*” şeklinde nitelendirilmiştir. Yusuf Şelebi, söz konusu Marcion mezhebini “*Müellihîn*” grubundan saymış ve Marcion’a tabi olanların, “şüphesiz Tanrı üçtür: İyi (Salih), Kötü (Talih) ve bu ikisi arasında olan adaletli (adil)”¹⁶⁴ şeklinde bir inanca sahip olduklarını ifade etmiştir.

G. Deysâniyye

Bîrûnî’nin eserlerinde yer alan bir diğer heretik Hıristiyan mezhebi Deysâniyye’dir¹⁶⁵. Bu mezhebin kurucusu, Süryânîce’de Bar Day-san, İslamî kaynaklarda İbn Deysân, günümüz Batı dünyasında daha çok Bardesanes diye bilinen İbn Deysân, erken devir Süryânî gnostik sistemleri ve Manî’nin İranî gnostisizmi üzerinde etkili olmuş bir düşünürdür. Günümüzde *Deysâniyye* olarak bilinen mezhep, milâdî II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarında İbn Deysân

¹⁵⁹ Floramo, Giovanni, *Gnostisizm Tarihi*, s. 300–301.

¹⁶⁰ Bkz. Şinasi Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, s. 191–192.; Cilacı, Osman, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, s. 231.

¹⁶¹ Floramo, Giovanni, *Gnostisizm Tarihi*, s. 302.

¹⁶² el-Matûridî, *Kitabu’t-Tevhid*, (tah. B. Topaloğlu, M. Aruçi) İ.S.A.V.Y., Ankara 2003, s. 260–262.

¹⁶³ Makdisi, *el-Bed’ ve’t-Tarih*, 2/46.

¹⁶⁴ Mütevellî Yusuf Şelebi, *Edva ale’l-Mesihîyye*, 2. bs. ed-Darü’l-Kuveytiyye, [y.y.] 1973. s.122–123.

¹⁶⁵ el-Bîrûnî, *el-Âsâru’l-Bâkiye*, s. 25., el-Bîrûnî, *Tahkik*, s. 42.

(ö. 222) tarafından kurulan ve nur ile zulmet esasına dayalı âlem görüşünü benimseyen gnostik fırkadır¹⁶⁶.

Bîrûnî, Bardaisan mezhebi için de aynı düşünceleri ifade etmiştir. Bardaisan veya İbn Deysân Hıristiyanların temel öğretisinde yer alan İsa Mesih'ten ve Mecusiliğin temel öğretisinde önemli yeri olan Zerdüş'ten bilgi almıştır. Görüşlerinin bir kısmını Hıristiyan öğretilerinden; diğer kısmını ise Mecusilik öğretilerinden aldığından, bu mezhep de Hıristiyanlık ile Mecusilik'i bir araya getiren Dualist bir mezhep hüviyetine bürünmüştür¹⁶⁷.

Bîrûnî İbn Deysân'ın/Bardaisan'ın İsa Mesih'e nispetle bir İncil oluşturduğunu belirtmiştir. Ancak bu İncil diğer İncillerden farklı olup kendine özgü bir içeriğe sahiptir¹⁶⁸. İslam literatüründe İbn Deysân'ın, Bîrûnî'nin ifade ettiği İncil dışında da günümüze ulaşmayan eserlerinin olduğu kaydedilmiştir. Nitekim İbn Nedîm, İbn Deysân'ın, *Kitabu'n-Nur ve'z-Zulme*, *Kitabu Ruhâniyeti'l-Hakk*, *Kitabu'l-Muteharrik ve'l-Cemad* isimli eserlerinin bulunduğu bahsetmektedir¹⁶⁹.

Deysâniyye'ye göre insan, ruh/nefs ve bedenden oluşmaktadır. Ruh/Nefs bedeni bir elbise gibi sarar. Ruh/nefs'in ayrılmasından sonra insan bir leş olarak kalır¹⁷⁰. Ruh, kendisiyle kıyaslandığında daha maddî, bedenle mukayese edildiğinde ise daha latif olan nefeste gizlidir¹⁷¹.

İslam âleminde üzerinde araştırma yapılan ve heretik Hıristiyan mezheplerinden biri kabul edilen Deysâniyye'yi, Bîrûnî'den önce, Kitabu't-Tevhid müellifi Matûridî de itikadî görüşleri açısından incelemiştir¹⁷².

Bîrûnî'nin Arap Hıristiyanları hakkında verdiği bilgiler, oldukça değerli tarihi bilgilerdir. Ancak o dönemde Hıristiyan mez-

¹⁶⁶ Öz, Mustafa, "Deysâniyye", DİA, 9/270.

¹⁶⁷ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 176.

¹⁶⁸ el-Bîrûnî, *el-Âsâru'l-Bâkiye*, s. 25.

¹⁶⁹ İbnu'l-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (neşr. İ. Ramazan) Daru'l-Marife, Beyrut 1994. s. 412.

¹⁷⁰ el-Bîrûnî, *Tahkik*, s. 42.

¹⁷¹ Öz, Mustafa, "Deysâniyye", DİA, 9/271.

¹⁷² el-Matûridî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 249–259.

heplerinin, Bîrûnî'nin ismini verdiği mezheplerle sınırlı olduğu sanılmamalıdır. Çünkü yukarıda adı geçen mezhepler dışında da mezheplerin var olduğu bilinmektedir¹⁷³.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İslam düşünce tarihinde hicri dördüncü asrın sonu ile beşinci asrın başında, miladi onuncu asrın sonu ile on birinci asrın başında yaşamış doğulu İslam düşünürü olan Bîrûnî din bilimlerine, özellikle de Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'ne yeni bir metot getirdiği ve bu yöntemi dinler, mezhepler ve topluluklar üzerinde uyguladığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte Bîrûnî dinler, mezhepler ve toplumların görüngülerini objektif olarak karşılaştırma ve tasvir etme metodunu benimsemiştir. Bîrûnî'nin eserlerine bakıldığında, bir ilim adamı olarak objektiflik ilkesine bağlı kaldığı; Dinler Tarihi'nde verdiği bilgilerde tarihe, ayrıca Doğu Hıristiyanları hakkındaki verdiği bilgilerde ise birinci el kaynaklara dayanarak karşılaştırmalar yaptığı görülmektedir.

Bîrûnî'nin Hıristiyanlığın gelişmesinde ve müessesleşmesinde önemli yeri olan konsiller hakkında verdiği bilgiler, eserlerinde önemli bir yer işgal etmekte ve günümüz araştırmalarına da ışık tutmaktadır. Hıristiyanlık'ta ibadet ve ayinlerin yönetilebilmesi için gereksinim duyulan Ruhanîlik hakkındaki değerlendirmeleri de önem taşımaktadır. Her dinde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da ritüeller vardır. Nitekim Bîrûnî, Hıristiyanlık'taki ayinleri *el-Âsâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Haliye* adlı eserinde kronolojik olarak ele alırken; *el-Kanunu'l-Mesûdî*'de *Hıristiyanlık, Kitabu't-Tefhîm lievaili Sinaati't-Tencim*'de ise *Hıristiyan Bayramları* başlığı altında incelemiştir. Bu bilgiler hem ibadetlerin ortaya çıkışını anlatması açısından tarihi, hem de o günün bölgesel uygulamalarını anlatması bakımından güncel bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca, İncil hakkındaki değerlendirmelerinde oldukça bilimsel tespitlerde bulunmuştur. İnciller'in dili, yazıldığı bölgeler ve İnciller'deki çelişkiler konusunda izlediği yöntemin, günümüzde de takip edilmesi gereken bir metot olduğunu düşündürmektedir. Hıristiyan mezheplerin kurucuları, kurucuların düşünceleri, mezhepler arasındaki görüş ayrılığı ve o mezheplerin etkilendikleri toplumsal yapıdan da bahsetmiştir. Bîrûnî, Hıristiyanların karakterini: "Şüphesiz Hıristiyanlar duyararak tasdik edenlerdir. Buna örnek olarak kendi dinleriyle ilgili olan haberleri

¹⁷³ İbnu'l-Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, s. 323-324.

tashih etmekte ve eserleri tahkik etmekte tüm yönleriyle düşünmemektedirler” şeklinde dile getirmiştir.

Bîrûnî, *Tahkîk* isimli kitabını şu dua ile bitirmektedir: “Doğru olmayan her ifademiz için Allah’tan bağışlanma dileriz. O’nun rızasına ermemiz için yine O’nun yardımına sığınırız. Bize eşyanın tabiatına nüfuz ederek yanlış ve batıl olanı gerçekten, taneyi samandan ayırma gücü bahşetmesini niyaz ederiz. Bütün iyilikler O’ndan gelir, biz kullarına karşı merhametli olan da O’dur. Âlemlerin Rabbine hamdu senalar olsun ve Allah’ın selamı Peygamberimiz Muhammed (s.a.v.)’in ve onun hanesinin üzerine olsun”¹⁷⁴.

Kaynakça

- Atay, Hüseyin, Kur’an’ın Reddettiği Dinler, Ankara 1999.
- Aydın, Mehmet, Hıristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili, Konya 1991.
- Beleniskiy, A. M. “Velikiy Sredneaziatskiy Ensiklopedist XI vka al-Bîrûnî o gorlîh Bogatstvah Sredney Azii”, Priroda, 1949.
- Bîrûnî, el-Âsâru’l-Bâkiye ani’l-Kurûni’l-Haliye, (Haşiye Halil İmran el-Mensûr, neşr. M. A. Beydun) Daru’l-Kutubu’l-İmiyye, Beyrut 2000.
- Bîrûnî, el-Kânûnu’l-Mes’ûdî, I-III. Haydarâbad 1954.
- Bîrûnî, Kitâbu’t-Tahkîk mâ li’l-Hind min Makuletin Makbûletin fi’l-Akl ev Merzûle, Haydarâbad 1958
- Bîrûnî, Kitâbu’t-Tefhîm fi Evâili Sına’ati’t-Tancîm, (Nşr. R. Remzi) Leiden 1998.
- Bîrûnî, es-Saydene fi’t-Tıbb, 448.h. 240 Xı 65, 180Xı20 mm. 133yk. 23 st. Nesih. 678 h. Gazanfer et-Tebrizî, neşr. Bursa Elyazmalar Kütüphanesi, Kurşunlu 149.
- Bîrûnî, İfradu’l-Makâl fi Emiri’l-Zilâl, (Resailü’l-Beyruni) Dairetü’l-Maari fi’l-Osmaniyye, Haydarâbad 1948/1367.
- Bîrûnî, İstihracu’l-Evtâr fi’l-Daire, (Resailü’l-Beyruni) Dairetü’l-Maarifi’l-Osmaniyye, Haydarâbad 1948/1367.
- Bîrûnî, Kitabu’l-Cemahir fi Marifeti’l-Cevahir, Beyrut 1973.
- Bîrûnî, Cedvelu’s-Silam, Risale fi İstihraci’l-Husufi ve’l-Küsuf, [yy]: yazma [ty], 1 cilt. Nurosmaniye Kütüphanesi, demirbaş No. 002993.
- Bulganov, P.G., Jizn’i i Trudı Beruni, Fan Yayınları, Taşkent 1972.
- Cahiz, fi’r-Redd ala’n-Nasârâ, Selâse Resâ’il, Beyrut.
- Erbaş, Ali, Hıristiyanlıkta İbadet, Ayışığı, İstanbul 2004.

¹⁷⁴ el-Bîrûnî, *Tahkîk*, s. 548.

- Eroğlu, Ahmet Hikmet, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, A.Ü.İ.F.D. XLI.
- Floramo, Giovanni, Gnostisizm Tarihi, (çev. S. A. Baş-B. Baş) Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Gregory Abul-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, (Süryanice'den İngilizce'ye çev. E.A.W. Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul) Ankara 1945.
- Gündüz, Şinasi, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998.
- Gündüz, Şinasi, Misyonerlik, D. İ.B. Yayınları, Ankara 2005.
- Gündüz, Şinasi, Mitoloji ile İnanç Arasında, Etüt Yayınları, Samsun 1998.
- Gündüz, Şinasi, Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Harezmi, Mefâtihu'l-Ulûm, tah. İ. el-Ebyârî, Beyrut 1989.
- Hasan el-Bâş, el-Akidetü'n-Nasraniyye beyne'l-Kur'an ve'l-Enâcîl, Dımaşk 2001.
- Hikmet Tanyu, Dinler Tarihi Araştırmaları, Ankara Üniversite Basımevi, Ankara 1973.
- Hindî, Rahmetullah b. Halilurrahman Rahmetullah, İzharü'l-Hakk, Kahire 1986.
- İbn Ebu Usaybia, Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kasım, Uyunü'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba, thk. Nizar Rıza, Darü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut [t.y.] s. 459.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, el'Fisalu fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ'i ve'n-Nihal, I-III. (Neşr. A. Şemseddin), Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, Beyrut 1996,
- İbn Teymiyye, el-Cevâbu's-Sahîh li men beddele Dîne'l-Mesîh, (Tah. Ali b. Hasan Nasir, Abdülaziz b. İbrahim el-Askeri, Hamdan b. Muhammed el-Hamdan, Riyad 1999/1419.
- İbnu'l-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, el-Fihrist, (neşr. İ. Ramazan) Daru'l-Marife, Beyrut 1994.
- Jeam Duplacy, Mu'cemü'l-Lahuti'l-Kitabi, Darü'l-Maşrık, Beyrut 1986.
- Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Ali, Ebu'l-Abbas el-Kalkaşandî ve Kitabuhu Subhi'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ, el-Mektebetu'l-Arabiyye, Kahire 1973.
- Kuzgun, Şaban, Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri, 2. baskı. Ankara 1996.
- Makdisi, Mutahhar b. Tahir, el-Bed' ve't-Tarih, I-VI. Bağdad 1916.
- Matûrîdî, Kitabu't-Tevhid, (tah. B. Topaloğlu, M. Aruçi) İ.S.A.V.Y., Ankara 2003.
- McDonald, H. Dermot, “Markion”, Hıristiyanlık Tarihi, (çev. S. Sel-L. Kınran) Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2004. s.106.
- Mütevelli Yusuf Şelebi, Edva ale'l-Mesihyye, 2. bs. ed-Darü'l-Kuveytiyye, [y.y.] 1973.
- Nasirov, A., “Materialı Vostoçnih Rukopisey o Biruni”, Biruni – Velikiy

- Uçenyı Srednevekovya, Taşkent 1950.
- Rozenfeld, B.A., Rojenskaya, M.M., Sokolovskaya, Z.K., Abu-r-Rayhan al-Bîrûnî 973-1048, Nauka, Moskva 1973.
- Samuel Akdemir, "Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'deki Süryani Kilisesi" Hıristiyanlık, Ankara 2002.
- Sayar, Süleyman, Makdisi'nin Çeşitli Dinler ve İslam Hakkında Verdiği Bilgiler Üzerinde Bir Araştırma, U.Ü. Sosyal. Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1995.
- Sayılı, Aydın, "Doğumunun 1000'nci Yılında Beyrunî", Beyrunî'ye Armağan, T.T.K., Ankara 1974.
- Smith, Wilfred Cantwell, "Mukayeseli Din: Nereye ve Niçin?", Dinler Tarihinde Metodoloji Denemeleri, ed., M. Aydın, Konya 2003.
- Şahin, M. Süreyya, Türkiye'de Patrikhaneler, İstanbul 2003.
- Şenay, Bülent, İlk Râfızî Hıristiyan Kilisesi Markûnîlik, İstanbul 2003,
- Togan, Zeki Velidî, "Bîrûnî", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. İstanbul 1979.
- Tümer, Günay, Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslam Dîni, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Weigall, Arthur, Pavlus Hıristiyanlığına Dair Bilimsel Bir Eleştiri Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Yakut, Ebu Abdullah Şihabüddin b. Abdullah el-Hamevi Mu'cemü'l-Udeba, Darü'l-Me'mun Li't-Türas, [y.y.] [t.y.].
- Yulianoviç, Kraçkovskiy İgnatiy, İstoria Arabskoy Literatıry, (İzbrannıye Soçineniya c. IV.) Moskva-Leningrad 1957.
- Zaharov, V.Yu. "Bîrûnî kak Mıslitel", Bîrûnî, ed. S. P. Tolstoy, Moskva 1950.
- Zeyyat, Habib, er-Rum el-Melkiyyun fi'l-İslam, Harisa: Imprime Saint Paul, [y.y. : y.y.], Lübnan 1953.

